५१९

नं. — ५१९१

नाम ग्र. — कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्यं
व्याख्याय:

कर्ता — श्री अनन्त:
" सम्राट् स्थपति महा याज्ञिकः

पत्र सं. — ८६ सं. — २

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रभाष्यतृतीयाध्यायः

५१५१

5191

F. = 86.

#77 Missing.

श्री० ॥०॥ ॐ श्रीयज्ञपुरुषाय नमः होतृषदनं कृत्वा पारणो वेदिं॰ श्रोणिं
३ वोत्तरेणोध्वान्समिधमाहायाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि स्वाहा। होतासीद
न्नृसस्मिन्निति होतृषदनं। करणे योग्यमनस्या होतृषदनमथवासिद्धुवस
नुरोधनकरोतेः स्वविशेषवाच्य। होतृषदनशब्दः प्रथमं स्वार्थे प्रत्यायवं कं
रोतिरश्रुतो नास्यार्थः प्रतीतः इति विरोधात्तस्य तौ स्वार्थपरणे वेतिवानस्य
स्यामवसदनं स्यात्। तत्रस्य वपूर्वसिद्धेनेन करोतेरन्यार्थतासु। संस्कारो हि ने
नान्विष्य। ततः संस्कृ[illegible]र्थः संस्कारश्च दर्भास्तरणेनेति दर्भस्तृतं कृत्वेत्य
र्थः कथमनदवगम्य। तस्मात् होतृषदनाद् वंतृणं निरस्यतीति तृणनिरस
न विधानात्। एकमिति विशेषणे बहुत्वास्तृतानीति गम्यते। होतृ
षदनादित्यपादानयोग्ययत्नधुवं विवक्षितं तत्स्थानस्यस्यमेव। अवयवा
र्थप्रत्ययात् सीदस्मिन्निति सदनं उपवेशनसमर्थं वानस्यस्यमेव। वे
ल चर्ममयादीनां निषिद्धत्वादेतस्यापि यज्ञसाधको पवेशनांगत्वात् यज्ञसा
धनतातेनाहोमसंयुक्तत्वाद्धारणेता। न देतद्धोतुः सदनं। प्राग्यं दनम्निरणा एम
दिना कृत्वा का। अपारणो वेदिं। वादः पश्चाद्दूरे देशनिर्देशतः अस्याकुर १

णां स्थापनं पुनः। कृतेरुत्पादनार्थो। बृहस्पत्यर्थो दशादेशनं। देशविशेषो
पादेशो हि करोति। तः स्थापनार्थत्वे उपघातकरणं हि। दशाविशेषं नापेक्ष-
ते। न चापकरणार्थो। न देशो युज्यते। उपावशन एवास्य दृष्टत्वात्। अंतरा
वा एतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्तृ इति। उपावशन एवास्य श्रुतत्वात्। अ-
परितो वेदिम् परेण स्थापनं कृत्वा श्रोणिं। वान्तरेण वेदेरुत्तरत उपवारा-
नुग्रहाय। ननु नेदमुत्तरत उपवारस्येत स्थापयितुं शक्नोति। विशेषनिय-
त्वाल्लिंगस्य। अंतरा वा एतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्तृ इति। तर्हि शाखां-
तरीयं वचनमप्रापकं भविष्यति। तर्ह्युत्पत्त्यर्थदर्शनलिंगस्यार्थवादान्त-
नाद्यपरतायामुत्तरेणेत्यवधारणो भविष्यति। तेन तद्यार्थदर्शनमपि प्रा-
प्तिपूर्वकमित्यस्याप्यपद्यमाना श्रुतिः प्रापिका। इति शाखांतरीयेण तुल्य-
त्वाद्विकल्पः। निद्रुवोपपद्येत यदि मध्यापावशनं नापि प्रापितमर्थेन। न-
नु स्मविकल्पेन। इध्मादि धामण समिधामकांगहोत्वा अग्नये समि-
ध्यमा। नायानुब्रूहीतिमंत्रं पठेत्। कचित् ज्ञातिवाचकत्वेनानूहं विकार
इष्टं इति तदयुक्तमिव न हि जातिपरत्वे शक्तिकार्यसंबंधो युज्यते। तस्या अ

श्री क्तुमशक्यत्वात्। समिंधनक्रियायोगाव्यक्तेरवयवतस्ततः॥ सामाना
२ धिकरण्येन अग्निशब्दोपि तत्परः॥ अग्नये समिध्यमानायेत्यत्र व्याप्ता।
समिध्यमानतावत्समिंधनक्रियायोगिता प्रधानावगतेस्तद्व्यक्तेरवगमा
न्नेस्तत्क्रियायोगो नास्तीति न च सामानाधिकरण्यादेकार्थ्यादग्निशब्द
स्यापि व्यञ्जनपर्यंता। ततश्च व्याप्तिः द्वितत्प्रयुक्तमग्निभ्यामि न्द्राहः॥ अत एव
सत्कारोग्निभ्यां प्रदिष्टयमाणाभ्यामिति वि जनं प्रयुक्तवान्। यत्तु श्रुताव
वि नतमेवाध्वर्युरेवाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यादिनतत्रता
त्पर्यं इध्यास्याधाना। दो हि लप्रापकं तेनाप्युदनुवादरूपमितियथाप्राप्त
नुव्यपात्। सुमानम्प्राप्यं स्तुनेर्थदूहसं नवत्यपिप्रजाति वादवानुवदतिप
दाहातास्यक्तवाक्माहाप्याग्नीदाहानुप्रहरतितावुभाववानुप्रहरत इति
तत्त्वेहाविप्रतिपन्नः सार्वेषां तस्मात्सर्वत्रहाग्निशब्दस्य॥ ॥होतरिति
।ना क।होतरित्येतत्सदंयाजयंति। तत्र श्रुयत्तु। एधादनुब्रूहीत्यतः प्राक्।
लोके हि संबोधनपदं वाक्या। दो प्रयुज्यति। देवदत्तगामानय त्वा। दोत द
त्र श्रुति। नानियमः॥ ॥प्रथमस्थानेन प्रोक्षितस्य तत्तः। प्रथमं मंद्रस्थानं २

हृदयंतनस्थानेमंद्रस्वरेणप्रैषाद्यपिप्राक्प्रसृतः।नायस्थाहंकर्म्मान्त
त्कर्त्तव्यं॥ ॥मध्यमेनेडायाः॥मध्यमेनकंठस्थानेन।तनमध्यमस्वरेणेड
डां व्याख्यास्यहंकर्म्मकार्यं॥ ॥उत्तमुत्तमेन। इडायाऊर्द्धमुत्तमस्थानेनशी
र्ष्णांतारस्वरेण।प्रैषा।।दय॥ ॥संतन्वन्निवामनुब्रूहीत्याहयजमानः।संतन्वं
निवामनुब्रूहीतिअमुंमंत्रंयजमानोब्रूयात्।स्वसामर्थ्यादियंमंत्रः।प्रेषणोहा
नुरिष्यात्स्वामिनि प्रवसत्यध्वर्योरिष्ठितिकर्तृतां।प्रवसद्यजमानंहिसमारभ्या
नादिदंतनुतत्॥धर्म्ममात्रमिदंयनम्रसंविध्यंतणदिर्वं।ता।वैसंततान्वाहृत
हृनेनाभिधीयात।।अदृष्टार्थमतः।कुर्यात्प्रवासेपिततः;स्वयं।वचनाद्यदित्य
त्रैपत्निमानमिदंस्पृकं।प्रवासेनवि।शा।पातिग्रस्त्विकंस्कन्तुसाधनं।निरुथा
त्समितिप्रहूस्मातिनिधानमीप्सा।नागुणेभुस्यास्मातिनिधिः;परार्थत्वादिती
रितं॥नेत्तनुणमात्रंअदृष्टार्थत्वात्तस्माद्यजमानएवकुर्यात्॥ ॥अंगुष्ठा
भ्यांचावबाधात्पादाभ्यांवदृमहमुब्राधइति।हूप्यं।अवबाधनंपीड
नं।हूष्यस्यअंगुष्ठाभ्यांकर्त्तव्यं।तमंगुष्ठाभ्यामवबाधतेतिश्रुतत्वात्।अं
गुष्ठाभ्यामितिद्विवचनोपादानाद्धूत्यांगुष्ठयोःकर्म्मसाधनत्वंयुक्तंहस्ता।

श्री· प्रायसोनुपदिसाथननिक्रियाकारकत्वप्रसिद्धह। स्यांगुष्ठाभ्या स्नावति
२ तयो। रवप्राप्तार्भविष्यतीति। सामान्येनोक्तमंगुष्ठाभ्यामिति। नत्वेवं हि
वचननिर्दिश्यान्ताभ्यामेव हाभ्यामवकार्थमित्येवं प्राप्नोति। उच्यानपा
दाभ्यां वा शब्दः पक्षव्याहृत्तेः।। नहस्ताभ्यामत्वा। किं तर्हि पादाभ्यां का
3 एवानां हि तथा श्रवणात्। तमंगुष्ठाभ्यां पादाभ्यामवद्या। पततीति। नन्वेवं
स्वश्रुतौ नद्दश्यानस्त्वमत एवसन्नकारिणा निर्दिशद्यं त्ततमंगुष्ठाभ्या
मिति। करांगुष्ठयोः प्राप्त्यर्थो पादाभ्यामितित। याः।। ननुका एवानी सामाना
धिकरण्येन व्यपदेशो भविष्यति।। यनपादांगुष्ठाभ्यामिति लाघवान्नि
द्युत्यपि अंगुष्ठाभ्यां पादाभ्यामितिनिर्दिशद्यं श्रुतौ दृश्यतेतन्नसमुच्चयार्थ
मिति गम्यते। नत्वस्त पदविभाषा श्रुतौ न भवति श्रुतौ विकल्पादर्शनादिति
ब्रूमः। एवं तर्हि वाशब्दो वधारणार्थः किं न भवति। तत्रापि श्रुतौ तस्यादर्श
नादित्युत्तरं। अथ स्वश्रुतो सामान्यनिर्देशः शाखांतरीयविशेषेणकस्मान्नो
संहियते। तास्मन्नकारं प्रस्तुत। यनवाशब्दो नेन प्रयुक्तइति नवावधारणार्थ
इत्युक्तं। अथ भवंत। भवप्रस्यामीति हठः प्रयत्नां तर्हि शाखांतरपिपठित २

शाखमा आद्यन्तर्हविशो। षणोसम हविष्यंतन्नास्त्येव मन्त्रसामर्थ्यं हि करांगुणपरंर
स्यात्तप्रमिमन्त्रार्थपरत्वात्तस्याविशेषनिर्दिश्यमानस्यापकाचनतस्मान्नोपसंहा
रः। तस्मान्मन्त्रे तृयज्ञामिमायणावसाधीयानगुण्य चतुष्टयेनावबाधनं इदम
हपित्यादिनामं मन्त्रेण। अमुमिति द्विषन्नामग्रहणं॥ ॥अभावद्विषं तंत्रमन्त्रा
नृष्यामितिवा। द्वेष्याभावाद् निवारणमाव अमुष्यमित्यस्य स्त्रं। न द्विषं तमव
बा। धर्मात्तृव्यमवबाधइतिवा। पाप्मावारणं तं भ्रातृव्यं ईप्सति। पाप्मानमवत
द्विषंतंभ्रातृव्यमिव्या। हेसर्वत्रभ्रातृव्यपा। पत्स्यत्रापिपाप्याशङ्को ध्याहार्यः
॥ ॥यावन्स्वामिष्वनिवृद्दमहे तावति नव ज्ञाणेति। यावत्स्यः सामि। धत्स्यः
अस्मिन्कर्मणि जन कर्मयावती मसामि। धनी मिर्वि शिष्टं। वद्जानाति। ताव
तिथ्ये नव ज्ञेणेपरणा शेषिवतो रिष्णुगागमयुक्तो इद्रा सामि। धनीती संख्यापू
रणावा चके नप्रव्ययां। तनव ज्ञेणावबाधइति प्रयोक्तव्यं। इहमहमिस्यत्तउ
त्तरं। पंचदशानां पूरणः। पंचदश त्वेन। सप्तदशेनेत्यादि। तावती पूरणस्तावति
प्यइतिताबतां पूरणेन नव। ज्ञाणेति प्रयुक्तत्वात्। न तु नियत सामि। धनी क
त्वात्कर्मणो यावन्स्वामि। धनिवदिति नव क्तव्यं सत्यं भवेदेवं यदि प्रत्तताव

श्री ववित्कल्पो न स्यात्। अस्ति च तत्र एकविंशतिः। स्वामि। धनीरपि दर्श पूर्ण
४ मासयोरनुब्रूयादिति। ननु। चक्रा। त्येकाऽवधारणस्य पूर्वा। मवत्तत्वान्ना नि
यत सं ख्याः। सामि। षस्यः। तस्यां। तदा। पक्ष। येवोक्त यावदिति। वज्रोपं च दश नु
यत्त्वतः। श्रु। तो श्रुतं। वज्रणायं वद शेन प्रयोगे विन्त तावपि। अविन्ततः प्रयो
गः स्यात्। तत्कल्संख्यानाश्रयादिह एवं च स त्वाणा संख्या त्तचोवज्रेणयो स्यात् तप्र
युज्यति। ताविन्तत्तं तकां ख्या वित्त। तो सदा। श्रयवोप्रत्ययी। ननिसा संख्या
भिधीयन्ति॥ ॥प्रतिप्रणवमाधानं। सामि। धस्य प्रणवसहितान्। अग्न्याधाने।
त्र प्रणवं प्रणवं प्रत्याधानमिध्मकाष्ठस्य कर्तव्यं। यद्यपीध्मस्येति नोक्तं। त
थापि समिद्ध इति प्राग्गतः सर्वमिध्ममिति वचनात् प्रतिप्रणवमा। केका स्यस
र्थानि सिध्यन्ति। ना। त्व ध्मकाष्ठं सर्वस्येध्यविशेषकत्वात्॥ ॥समिद्ध इति प्राग्गतः
सर्वमिध्मं। समि। द्धाग्न आहुते स्यतः प्राक् प्रणवे सर्व विशिष्टेध्मा। धानं। प्राग्ग
हणं धाय्याविकारपि तस्मिन्। नव प्रणव सर्वाधानं यथा स्यात्। ननु धाय्या वि
कार प्रणवाभिहि। हो प्रतिप्रणवाधान। इध्मकाष्ठत्रयमवशिष्यते। त्रिपश्चा
द्विकोष्ठा माणावपि संभाव्यते नत्वसौ। तच्चम। र्वेध्मा धानमित्युक्त्यात्। सत्यां। अ ४

तएव काष्ठाभिरिद्धैर्भवन्तु गभिद्धा। होमेन तु कालमात्रातिरेके कथमप्रासङ्ग
द्व्याभिद्धिः। तत्र होमाभिद्धिस्थानत्वग्नेः। होत्रेपि कालमात्राभिद्धा। होत्र
त्वं कथं द्वयमतिवर्द्ध। तत्र तत्रतद्दृष्टे शेनविधानादितिवत्। तुल्यमत्रापि प्रणी
तो। दृशे नाधानविधानं। न त्वष्टादशे ऽध्यायं परिधिद्व क्षाणोमितिनियत्वं सं
रत्यत्वादिध्मस्य काष्ठाभावादाधानाभावो भविष्यति। न प्रवृत्तिर्विषयचा
त। ननु प्रवृत्त्यावर्थ्यर्थप्रसंख्ययाऽरम्भोपकल्पनमिति द्व्योपकल्पनस्य प्रा
प्तत्वान्नियमः सर्वार्थो भविष्यति। नेतत्। सर्वविषयत्वपि प्राथम्यादृशे
पूर्णमासपरिगृहीतं विज्ञातोगच्छ प्रतिप्रणीतकालविकारमाधानाधि
कयमुत्पादयन् अर्थप्रसंख्ययाद्व्योपकल्पनमिस्येत तत्काष्ठाभिद्धिक
ल्पयिष्यती। त्रिसेस्यति प्रतिप्रणीतमाधानमग्न्यादावपीतिनिरवद्यं। याव
त्समिध्यमानत्वं तावादेवानुवाचनं। अनूक्ते ऽलक्षणं भावयुक्तोऽग्निर्वर्तमा
नमुक्त। तत्रानुवाचनं यावत्समिंधनमि। हस्मितं विलंबात्सिद्धिरत्स्या ततः
प्रणीतस्य भाजितः। यद्यावाद्या ज्ञितः। यत्रप्रता। तो विकृतीव पि। तावाद
वेष्यततेन तत्त्वग्नः। हो काष्ठ हद्धिता। पंचाधानं न संपूर्णः समिद्धः प्रणवस्त

श्री· तः।पूर्वपूर्वतरेः कार्यविरुद्धः क्षम्या।तनव।प्रणीवं प्रणीवं प्रतीतीतियथा
५ र्थेवीप्सायामव्ययीभावः।वीप्सायामयं कर्म्मप्रवचनीयलक्षणेनेना
धानलक्षणं न भवति।वीप्सापरत्वात्।एवं च न प्रणीवे स्याधाननियमः
।।नेषदोषः।।निमित्तत्वं हि प्रणीवस्याधानं प्रतिगम्यते यावन्निमित्तं वा।नो
मित्तिकेन भवितव्यं।वसंतेवसंते ज्योतिषा यजेतेतिवत्।अत एव यावत्स्य
णीवं प्राशाविदथ्युव्यात्तामिष्टइति प्रागतइति उत्तारषुप्रणीव– आहृत्य
र्थं एवं च परिशिनष्टि तं निमित्तं भवतीति।प्रणीवसि।द्धेतदंतआधानं कर्त
व्यं।प्रतिप्रणीवपूर्वीय।त्तन।नदंष्ट्र थवयदं।भिन्नत्वे लक्षणे नस्याघाव
स्प्रणीवमाहुरिति।। ।।एकवर्जमनुयाजा।श्वत्।।एककाष्ठवर्जनयं नाम्ना
धेयं।पदत्वनुयाजाः संतिसंति चात्रानुयाजानां।तत्र विनव्येसर्यमिदमुक्त
।तदनुयाजा।अह्निति।अत एव परिसंख्यार्थः पर्यवस्यति। अनुयाजा
भाव आतिथ्या।देसार्वैयाधानमिति न तु किं यस्मामाधानमननु
याजकउत्तासाद्नाद्येवना।प्यति।षडाधानमिति ब्रूमः।इष्टस्यनियत
संख्यत्वात्।नेतत्।नियतसंख्यत्वे पिकार्यप्रयुक्तत्वात्द्रव्योपकल्पनस्यका ५

र्यो शोद्देशेन प्रकल्पनादिध्यानी अव यवाः स कार्यपरिवाल्पिताः कार्या
भा।वना।क्षपकाः काष्ठोपकल्पनवारयिष्यंती त्यनुपकल्पनात्यं चाना
।भवावशे।षाभ विष्यतीति।नषणामाधानं प्राप्स्यसि।उक्ता।वेतद्द्वाद
शेऽध्यामिति।प्रवृत्तिविपर्ययं विन— — —तो ऽर्थप्रमंरव्यायाद्व्यापकल्प
नमिति।। ।।अनुवचनी।।नाद्दनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य स्रुवेण पूर्वमा
घारमाघार्याहाग्निमग्नीत् संमृड्ढीति।अनूक्तानेनुवचनं।अग्नेमहां अ
सीत्यादि तद्विसामि।धनीरनूच्य।ताअग्निवि।शाषणानि तदं।ना।तनि।
र्द्दवी।र्वेष्टिं परिभ्रमरसीत्यां।ता।एतावत्पर्यं।तेराग्नि।रवाभिधीयाना।ते।नेव
वाक्यत्वमेतावत्वं पद्दानामंतस्तद्दं।ताने तना।ऽनुवचनमिति शास्त्रारू
ढ़िरयं।यन श्रुतेन्त्रि।रवप्रथमामित्यादौ निध।।याच्या।ता।एतामवास्मि
न्नेतन्मंतनमथवछिन्नेद्द धास्येन तदनुवचनमिति यागोपकपपद्याते
।प्रेषमरूव्यनद्द्त्यनुवचनमतो।ग्नमहांअसीत्यस्मिन्नवाव।धोाव
द्दे नकरणमत्रेनाऽवनीयमग्निं त्रिवरिमुपवाज्य उपधमनं तत्वातत्त्वा
।तनर्मूलद्दंडामवंती त्येकत्राप्यय विधानं सर्वत्रगमकमनुलोम।वेव

श्री ६ मित्या। गनर्मूलेनवाससामर्थ्यमन्मूलामववसमर्थं धमनमुत्पादयितुं अ
गं हि ग्रथितं नन्ततो वा। याप्तुस्यातिः। एवं वह्न्यर्थमिदमिति। परिशिष्टा।
दो तद्वर्थलोपात्तस्याथभावो भविष्यति। स्वोत्पादितवायुसंस्पर्शे नह्या
।रणादृष्टार्थमिदं। नहि पुरि मितेनवायुनाऽदृष्टोऽर्थः साधयितुं शक्यते
।नच। वदमात्रकरणेन त्रिएह्रा क्रियाविशिष्टेनाहवनीयप्रज्वालनस
मर्थो वायुरुत्पद्यते। नेनाऽदृष्टार्थे। तु नपरिशिष्टादाः। वपि प्रवर्तते। एक
वैराक्करणान्। तन्नाधार्या ह्या। वतिवक्तव्यदाधारा। र्येति सत्यम् यति। तदनेन
धातुना। यसंबद्धाद्गुणा। तद्धि शिष्टस्य ह्युभस्य प्राप्त्यर्थं तद्य या नुमा
धारयतिसंततं प्राचं दीर्घमिति नत्वाधारमिव्याप्ततिरिक्तं भावमात्रपरत्वा
त्तस्य धात्वा। र्यस्य। नानेवाक्रत्वात। अथाधार्यस्य स्येतक्कर्म्मा। नानद्व्याधा
रणं प्रतिता। हवाधारणं कर्म्म भावतुमर्हतिभावश्च। यमाख्यातप्रत्यय
।वाच्यपि भाव एवतस्मादिहरितमनर्थकं। नेतन्संज्ञार्थं भविष्यत्यपि च
तया प्रयोजनेन स्वाधारमात्या। र्यस्यादो अतएव पूर्वं शब्दोपितद्धि शे
षणत्वादुपपन्नः। अपि च। ननापि प्रयोजनपूर्वाधारमाधार्यसंमत्वे आ ६

आज्येस्या। होतुर्जुह्वाव च न इति परिभाषितत्वात्। सर्वाहोमेषु जुहूः प्रास्तातः
स्रु.।वा।णेति। हवनमित्रमाघारशब्देनोक्तात्। हवने वस्त्वाहावनत्वः परि
भाषित इति स्वाहाकारः कार्यः। ननु सर्वत्र मंत्रवत्स्विति। वक्ष्यमाणेन मंत्र
वा स्ववस्वाहाकारो युक्तः। नेषदोष आज्यभाग्यमंत्रो देवतानामाध्य यप्रजा
पातयेनाघारकर्त्तव्यमु कल्पशेषत्वे। नद्मुख्यनेसाह वाक्यजापनिसुवा
वाहम्यवाडेवाहंतुष्यं भूयांसं यामापरानोवइति तस्माद्यद्विं च प्राजापत्यं
याज्ञक्रियतत्तुपार्द् ध्रुवत्तक्रियत इति। वचात्रेतद्व्यातिरिक्तं किञ्चित्प्राजा
पत्यं विहितं। यतनन्त्रोपांशुविधानं स्यात्तचप्रापिष्टवद्दुक्तः स्र्वः प्रकरणस
मान्यशास्त्र। ततोभयमन्त्रविधिप्रापा तत्रोपांशुत्वं न चाद्देवतान्तत्र प्रजाप
तेर्देवतात्वं यत्रवा प्रजापतिः। देवतान्तत्रोपांशु। तत्रिति। कथमेकेनप्रयत्नो
न द्वंद्वयं सिध्यतीति। वचनात्। शृणु। अत्र हि पूर्वं प्रासरोमान संकर्म विहित
नवा देवता निरूपिता। तत्कारणं स्वरूपितुमयमर्थवादः। अथातो मन
सा ध्यावत्यादि अपि चत्तस्मिन्नेते एव प्रथमा आहुती जुहोतीत्याहुति
क्यपादृश्याद्दाहु इति धर्म्मः स्वाहाकारा एभवत्येव सर्वसमंत्रके षिति मात्र

श्रा णं भद्रं दिनव्यमिति सर्वाणि रूक्ष्व सा भा-थ्या स्वजा पतिर निरु। क्वाचे प्रजा
७ पतिरिति श्रवणात्। अत एव प्रदर्शितं नारस्यक्रा। रणानं। पूर्वां देवतासा
मान्यादिति देवतासामान्यं प्राजापत्यत्वेनांसच्चायं पूर्णो ध्या। रायावद्
के निवर्तते धर्ममात्रज्ञानात्। नत्वनेन किंचिदपूर्वं कर्तुं शक्यत इति आह
ध्वर्युरभिमन्त्रणं संमृष्टीतीमं मंत्रं। वरुणप्रघासत्रिवस्तु ष्यग्नाइन्द्रः।
अभिरेवावरुद्धं त्वाहिं देवस्थानस्थानेतत्थ्यां। वहिः स्याद्धाभ्यां भावात्सं
स्कारार्थान्तरनाथ्याः संस्कारानपेक्षां। स्याद्वा स्य स्यापि न संस्कृतिः। अ
श्वजुहोतिवचनाज्ज्ञातिमात्रपरिग्रहात्। संस्कारापेक्ष्यमाणत्वस्यादाह
वनीयस्य संस्कृतिः। अवभृथे वारुणे ह्याज्ये कुहूव्य साग्निरवनी। आचार्य
णां गसंघातः संनिपत्योपकारकः। निस्मीयतन्त्रसर्वापि। तनोहोऽपि भाव
दिह। आपोग्नीदितिस। प्रे। षमंत्रेन त्वरणेपिच। आपोनाजजितो वाजंव:
सरिष्यन्तीर्वाजजित इति। अयं चाध्या। रानमानस विरूपार्थः श्चेवा। न तु रूसं
रानमाधारयन्तीतिमानमसएवकस्मान्न भवति। नेतत्। उपक्रमानुरोधन
रूक्ष्मी शब्दमुवांश्रुणरोम विष्यति। न यां हि सयदृच्या। सुक्ति या तत्र मनोद ७

।वग्य इति। नन्वेतद् उत्तरयज्ञकर्म्मविषयं। नेत्तत्। प्रजापति कर्म्मविषये
ऽप्यपरे वाचः प्रतिषेधमानस्याप्यपारमुपात्तं श्रुतं दर्शयति। हस्तवा
दुवत्तुम्यं भूयासं यामा परा। वाच इति तस्माद्यद्यपि च प्रजापतये यज्ञे क्रि
यते। उपांशु एव तत् क्रियत इति। तन्नात्र रूपसामित्यपांशुत्वं। पद्येन स्वाह
ति वा नतिपाहाहाकारं प्रति। प्रथमाहुतिरपीदं। वनि। प्रधापरं। वरणाश्च होमस
र्व देवतात्यन्नेति। देवता नीति श्रुतं वम। मसम्या व्यवं यो स्वाहाकारस्यैतद
पिनकारो नीत्यर्थः ॥ ॥ इध्मसंनहनैरनुपरिधि संमार्ष्ट्याग्नेर्वाजजि
द्भिरिति त्रिस्त्रिः परिक्रामं। इध्मस्य संनहनं बन्धनं बहुवचनं धात्वर्थस्य
श्रं। ततः करणभूतैरनुपरि धि अनुपर्यन्त मार्जयति परिधीनां लक्षणं च
संनिहितत्वादग्नेः तथा सति समासोपपत्तेः। तेन परिधीनां लक्ष
णत्वात्र कार्य। याग। अत एव लक्ष्यस्याग्नेः प्राधान्यात् संमार्जयं। अ
नएवाग्निवाजजिदिति अग्निरपिधीयात अनुपरिधीति लक्षणभेद
न दृष्टमावयवान्य वादादृत्ति मन्त्रस्यानुव्यातमस्तीमपरीति। आग्ने
वाजजिदिसे त्यनेन मन्त्रेण त्रिस्त्रिरिति सत्याप्रहितादर्शं त्रिवप्रायच्ये

श्री
८

र्थं। तत्र प्रादाशेका न्वनद्व। एकत्वान्मंत्रावृत्तिः। परिक्रामं परिक्रम्य प
रिक्रम्य। त्रिस्त्रिरित्यस्योत्तरकालत्वात् परिक्रम्य परिक्रम्य त्रिस्त्रिरित्य
स्योत्तरकालत्वात्य रिक्रम्य परिक्रम्य त्रिस्त्रिरिति। अनुपरिधीत्यत्र परि
धि समयाप्रादेशत्रयमग्नेरत्र संमार्गः परिक्रम्य परिक्रत्य कर्तव्यः। स
मीपार्थः समन्ततोनुः परिधिभिश्च लक्षणैः। समयापरिधीनां तासमृद्धिः
प्राप्तानि षी। विरामो स्याग्निसंस्कारे ह्यत्र परिधयो विनालक्षणास्य परा
र्थं वान्तास्ति कार्ये तासङ्गतिः। संस्कारविक्षयालिङ्गादग्नियोगो वसीय
। तं परिधीनाममुख्यत्वात्तेक्षणेनोपयोगतः। आसीयंतोप्यर्थयं। तत
त्र मे संमार्ग कर्मणि प्रादक्षिण्यं स्मृतिः प्रासं परिगृह्णीतित्वनः॥ योगो
मासप्रधानांग यागार्थसंस्कृतिस्ततः। तद्धर्मवे जुहोत्यादौ धर्मोऽधि
करणे त्र जेतरुक्मीमुपरि। उपरिम। ध्रुवारुक्मीममंत्र वः रिक्रम्य त्रिस्त्रि
रिति संमार्गसंवे धादिहाविप्रवृत्तं। दशमे दामनोपितत्रत्तपीमितिमं
त्रव्यावृत्तिः। परिधिः संनिधाभावान्न तद्दक्षिणादशर्वं। अग्नेरग्नं हि एम
देवानामयं देवेष्वि साधनं संमार्गो। ग्नेरतः कार्यो नात्र याक्षि यमनेर्थतः ८

8

॥ अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः स्वधापितृभ्य इति दक्षि
णेनोत्तानं। आहवनीयादपरस्यां दिशि स्रुवौ प्रागञ्जलिं सम्पुटं करोति न
मो देवेभ्य इत्यनेनमन्त्रेणापूर्वेण स्रुवावञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्य इति
श्रुतत्वात्। अपरस्यां दिशि प्रमाणोऽञ्जलिः पूर्वापरः स्वधापितृभ्य इत्य
नेनापरमञ्जलिमुत्तानं करोति तत्र। लिङ्गात्पितृकर्मवाक्यशेषाच्च स्वधापि
तृभ्य इति निहनेइत्तिततश्च दक्षिणेन ४ पूर्वस्मात्कर्मणः नत्वाहवनीयादि
ति प्रत्यक्षतो वीक्षुतो न संबध्यात्तानेतत्। अनसर्या। वनपक्षं तान। प्रक्षेणात्
।ननु तावन्मात्रमत्यथयिष्यामः। नाक्ष्य थयितव्यप्रमाणाभावात्। नत्वेव
ध्या पक्षेव प्रमाणामत्र न शङ्कनीयानेतत्स्पूरणात्। पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं नि
दधातीति नन्वेकवचनं नि। हृष्टा देकस्या गमवधिर्मविष्यति। नेतत्। स
स्रुवो तरमाघारमाघारयिष्यन्पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधातीति। उत्त
राघारं करिष्यतोऽञ्जलिमानदक्षिणात इत्यपयते॥ नपूर्वस्यां जत्वे। रव दक्षि
णेन इत्यवगम्य। नपूर्वस्याकाशरूपवृष्मरवाविकसितत्वमनुत्तानमि
ति। हृवभ्या। श्चेवेनस्थित। यश्चार्विसंकरिष्यन्निनुन इति श्चार्विस्यार्थ

श्रा । त्वावगमादुत्तरसर्वपदार्थानां । तथु सन्नस्तराघाराभावेपि भवति । त ।
८ द तदाप शालमिवाभाति । यतो यत्र मेउत्तराघारार्थता प्रतीतिः । आघा
रयिष्यन्तं जलैनिदधीतीति मतीष्यत्याघारं जलिकरणविधानमाघा
रभविष्यत्कालं । अथ यागत्वेनन गृहत्ता देवात्मानं कारयति । तत आघारे भवि
9 ष्यत्येव भविष्यति । अत्र यार्द्धिड्यं कशिष्यन्ति कृत इत्यत्रापि भविष्यत्काल
वानुलेति । वत्तास्त्यामतादवत्तदार्द्धिड्यं भविष्यतीत्यदोषः । विपर्यायस्तु
तराघाराभावेव । अथमाघारयिष्यन्तीत्याघारभविष्यत्कालमत्र भविष्य
तायामुपपाद्यतात । तस्मात्तस्येवोत्तराघारविरहे विनिसुयाम भयासमित्य
नेनमांत्रणोस्कावोजुहूयमन्ता वाहात्ता । पूर्वतरमपामुपस्पर्शनं विधायज
लोपस्पर्शनं प्राश्नं पित्र्यत्वात्सुनरूप्या । त । शेषधर्मनिह्न स्यर्थं प्राचीनावी
ततादिना । नत्विदं पितुरित्स्या । क्तो विधानमुभयोरपि । प्राचीनावीततादिनी
जलोपस्पर्शनस्यवत्माहृतिरुभयोर्वास्पार्शनस्थत्विर्वाचि । शयनतः ॥ नेयं दुर्वे
तदेवत्वं निहूवं प्रतिमुख्यतः । तथाथेकस्यद्वा । तोस्पादपरस्यापिवर्तनापरि
संख्यानवचनादाचार्येणनिबध्यता । शाखीतरी । या । तनस्याघ्राहृतिः श्रे ८

षट्कर्मणः। जुहूपभृतोरादानात्पूर्वं उपभृति जुहृं निधायेनवाक्यं परिमा
षतः। प्राशित्वा पुनः स्मातो। अपूर्वविज्ञापनात्। येन मंत्रेण। स्फ्यो निविः। इत्येवत ४।
प्राशं युगपद्दादानं मंत्रलिंगात्। द्वयोरपि। दक्षिणेन न शक्यं तद्ध्यारोपं वि
नास्रुक्चः। अर्थप्राशित्वामतस्य ज्ञापनात् पुनः स्नातिः। तेना संशिंजनाद्दर्भे
योगोधारापणे मतः। दक्षिणा अप्राजंतो यं तेनाहूरामवद् दक्षिणस्यामति
क्रामति। वदिम। ध्वंधिरणाविसमं विस्पनेन मंत्रेण॥ ॥परिधीनपाररणास
वा। ण। हाष्यतः सव्येनेतो दक्षिणेनामुतः ४॥ हामं कुरिष्यमाणस्याध्वर्योः
परिधीनपारणसंवरो भवतिबहुवचनोपदेशाद्। इहवनीयमतीत्य दक्षि
णों। तवेदेहोमायावच्छा नहोष्यतः ५ सत्येन संचरणेणैकपादेन गृहीत सुति
क्रमणेश। क्रसो नातिक्रमणं प्रथमन्यासर्जस्य कर्तव्यत्वेनोक्तात्। इतः सु
गादानच्छा नादतिक्रमणे॥ एवममुतो। होमच्छानात्मसागमनं यातिक्र
मणं दक्षिणेन कर्तव्यं यद्यपि। हाष्यतः इत्यविशेषेणोक्तात्। तथापिय
आश्रावयिष्यन्निति विशेषपरत्वश्रुत्या इश्यते। तत नयजति धमेयान त्वेवं
स्त्रकारेणोत्तरत्रोपनिबंधनीयं स्यात्॥ होष्यत इति च न वक्तव्यं स्यात्। सत्यं

श्री ।अभिन्नोयजाता।होमोधावृथा।स्येकल्पनतः। पक्षयन्ता। यत्र होष्यसु

१८ संनिधिरुक्षेम।वदिति।पगुत्तरएघारासेनसत्स्याति मुनिनाक्रमे। अथा

श्रावणाया।पागानश्रुतिवन्नोक्तातन्तुतः।तुख्यतेवरणार्थेपिहोतुर्मम

न्ससंचरः॥होष्यतः संचरविधानादृक्षिणेनतच्छितेन।होतव्यं। अत एव

जुहोतावुत्तरतः स्थितेन होतव्यं।उपविश्येनति।न हि तत्र संचरो विहितो नवाप्य

10 स्थानं।ननु तस्माद्दृइनाडि।घन्ताहुतीर्जुहोतीति।हो—मसंबंधनो मयोः श्र

वणात्जुहोताव्यपीदृष्टं भविष्यति।नैतत्॥पनवेश्वानरमाक्ते जुहोतेरु

पावशानतामाह जंघाएतंपुरोनुवाक्यवंतेयाज्यवंतमिति प्रक्रम्यहुतो।नेवत

एनासीनःस्वाहाकारेणोति।ननुविधिः किं नक्वारति।सत्संकारोस्येवा।यद्विवि

धिःस्यात्।सत्तुहुत्ता।स्येच।इतरयोरपिविधात।मिद्येनवाक्यं तस्मात् जुहो

ती।स्येकाथ्या ध्य जेती स्वगंतव्यं। अत एव ध्रुवपक्षविधिपारवाक्येति घ्वं

इश्यान प्रया।जघुा।तथाहि सया।त्रेवातिघन्प्रया।जम्प आश्रावयेत न एवना

पक्रामेदिति न्मानोघ्नवतो वच्छि।ता।नेवा।होतव्यमुत्तरतउपचारो यज्ञ इति राम

॥ ॥वसुमती।भिस्पष्टायपतई दूइति जुहोत्यु तणघारं। वसुमतीमग्नेत १०

तद्इतियजतिस्थानमाक्रामन्त्निषतिरूर्ध्ववस्थानेप्रसिद्धेऽजेनोद्धृस्ति

ष्ठेत्। अग्ने। तच्छायामुपरक्षेषमितिलिंगात्इतिसंनिधानस्यषावोपावश

नेवार्या। ता अवस्थानमात्रंचावोतराघारंजुहोतीतद्इत्स्येनेनमं। त्रएणतुज्ज

राघारामतिमंत्राकर्मणो। व्यवहारार्थमुत्तराघारमाघार्यस्याद्दौड. हुवि

रच्छानंवास्यधर्मस्तन्ननुनजुहोतावथ दूर्ध्वावस्थितेनक. र्तव्यः। तथिद्वादेव

तामंत्रलिंगात्इत्तद्इतिद्नौनिद्रायस्वाहेतितथाचतुर्गृहीतंवाएनदभ्

त्स्याघारमाघार्येत्सषषवषघा ष्ठाः स्येवचतुर्गृहीतस्यावयः। वाविनियुक्स्य

।तेनप्रयाजद्रव्यस्येवात्रविवियोगात्तदमा। वसतद्दृड़ीतंस्थाल्याउपाद

यं।। वादिनत्वाहुभावइतित्यायातप्रसिद्धवप्रयाजार्थत्वंप्रयोजेभ्योहीति

वचनात्। सत्तदृहीतार्थावासेरितिसत्तदृहीतं। एवंचप्रयाजत्रयपरिमितं

स्त्रुवत्रयंसुतमद्धवञ्चिशिष्यात्। अपूर्वार्थत्वाद्द्विहामेमहा। तिरस्यानन्व

न्यार्थं। वादि। नषुद्रस्येषु। तषामेवत्यसाधना। तनविनियोगे। वादिनयागसि

द्धनंतरंद्रव्यविनाशेनतस्माध्व्ययागंतरार्थनद्रव्यमुत्पाद्यात। यथास्माति

द्वंद्रुयज्ञेपायसमामेद्वेद्धंदापिद्राएत्यादीनि। होमः। तद्दृहापिप्रयाजार्थमु-

श्री
२१ स्यन्नस्य साधनत्वेन विधानाद्भावमावृण्वा घास्य कस्मान्न भवति । अत्र इष्टा
र्थत्वादिति । वद्यु तरेतद् इतरत्रापि समानं । अथ यत्र प्रधानार्थस्य द्रव्यस्य त
दर्थस्य विनियोगो ननु वैपरीत्यं तननाद्द्रव्यमिति नान्तरीयकत्वेनावस्थितेरा
वं । चमसवन्न स्रुग्ग्रहणं न निवारयितुं शक्यत इति न विष्वस्याघारार्थग्रहणं ॥ ॥
आघारार्थस्य स्रुवस्यार्थत्वाच्चावेक्ष्य जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संस्रावयति क्षार
यित्वा स्रुचौ परस्परं संयोजयन् एत्य स्कन्दयासादनं तच्चानं जुह्वा करणभूतया
ध्रुवा । ध्रौवमाज्यं जुहोत्यावनाज्येनमभिश्रयति संज्ञोति । घस्य नेनमं त्रणेन ननु ध्रु
वामित्यत्र द्वितीयादर्शनात् कथमाज्यमिति । ज्ञाति वा इतरस्यामाज्यं भवती
ज्योतिरिति स्यां । तस्य ननु भे ज्योतिषी संगच्छेत इत्याज्ययोः संगमनश्रवणादिति
ब्रूमः । नहि स्रुक्षरणं जुह्वा कार्येन संभवति द्रवद्रव्यसाध्यत्वात्तनार्थप्राप्तं त
द्द्रव्यमत इति जुहूकरणत्वेन निर्दिश्यते । तस्मात् सामर्थ्यादि प्राप्तः । ननु तु
स्यामनन्तरं तत्रापि । तो हवस्यन्तदाघारत्वात् । तस्यां सामर्थ्यविरहणं हि जुह्व
तः प्राप्तोऽतिवचनात् । जुहोह वेतदा यावमितिवत् । थं सामर्थ्यप्रापकं यच्चाघार्य
तिपुनरत्स्याते । तच्चवापूर्वपरिमाव ज्ञापनार्थात् । तन विनतमो विरा । घसमं ११

जनानंतरमवघातार्थीनरमनुष्ठेयं । अतएव पशुं पूर्वेद्युः समभ्यक्तीति पू

र्वत्र हरणं ततमाचार्यैर्णायत्नुक । र्कं । णे । नं । धर्म्मसंबंधार्थमितितन्नावमथ

वन्तामेनसंबंधात् । एवमपि विशेषतो विष्य । न धर्म्मसंबंध सत्त्रहिं धर्म्मा

त्रेशुसमुख्ययोविरोध इत्यनेन निर्णीतं । न कथं पुनराकांक्षा सद्यते । ननु धु

वपतित्वतीयाश्रवणान्ना । ध्रावेवकारणं कस्मान्न भवति मतं । त्र द्वितीया यानि

। हृशादित्विवत् । नैतत् । श्रुत्यर्थपराणि भूतानि यथाश्रुत्येव नीयमाना

निगुणतराणि भवंतीति सत्यांसह योगेत्वतो । यथं सत्र तन्नावधारिता । तेन

प्राधान्यमाऽन्यस्य समंजानमतं मुना । उभयो रिह संस्कारः प्राधान्येनाऽन्यसं

श्रयः । उत्तराधारविशिष्टयदाज्यसंस्कारकं मतं ॥ तन्नास्मिन्नस्य पशोश्च

पयस्याद्रावतो ननु उत्तराधारो धयंपावदुके निवर्त्ती । न र्थकर्म्मतात् ॥ ॥

निधा । यथा संनहनना त्याद्दा यथा श्राव । यस्याह । निधाय रत्न । चोइ धमसं

नहनानि तृणास्याद्दायगृह्य नामध्वर्यु रेश्रावयेति ब्रूयात् । अर्थप्राप्ते

निधाने पि वचनाद्दात्मप्रयुज्य । नाप्युक्तः । यः कार्यसिद्धार्थेन मुक्ति र्वचनं वि

ना । भवदितिज्ञाय वचो नोपयुज्यते पुनः ॥ ॥ अस्तु श्रोपाड़ित्या गतात् । अस्तु

श्री श्रौषडिति प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्कुपति। आश्राव्याहेति संबंधाद्धि शिष्टा
१२ चाहेति स्त्या। पूर्वकाले त्वनुष्ठानात्सौ परत्राथ त्वनुषङ्ग्यात् तेन प्रत्याश्रुतिस्त
ह्वाल्लभ्येव प्रवर्त्तते॥ ॥ वेदिं बर्हिरिध्मशकलमपच्छिद्यैके। एके एवमा
श्रवणादि त्वर्वन्ति श्रुतवानानाहुः के वेदेस्तीर्णे ये बर्हिर्वामिपद्या श्रावयं
ती ध्मस्य वा शकलमपच्छिद्याग्निपद्या श्रावयन्तीति यद्वा यत्प्रमयत्राविशा
।प्रणाय छेदः स्त्रत्रास्मतीयातः। यापि श्रु।तो विशेषादिध्मापच्छेदो वर्हिः य
तिपत्ति। स्वविशेषश्चात्र शाखान्तरे स्फ्यो। ध्मसंनहनपाणिः स्फ्यकारदक्षिणा
मुखस्तिष्ठन्प्रत्याश्रावयदाग्नीध्रः १ निरस्याः कर्किणोर्वस्मा इध्मो यत्र
हविर्वर्जिताः परिकल्प्यास्पदस्य त्रुमोहयांचक्रिरे पराणन्॥ ॥ एवं सर्व
त्राश्रुत प्रत्याश्रुते पु। यत्राप त्राश्रावणं प्रत्याश्रावणं वक्तव्यं तत्र एवमिति।
ध्मसंनहनाधादायवक्तव्यं। पत्र्याके। श्रिहुत्सु। त एवमित्याश्रावणे ध्मसुः
प्रत्याश्रावणे ष्वा। इति न हि मध्याश्रवणे संनहनादिध्मादिवर्सायात। येना
प्यनृतं वदं। वे किंचिद्यज्ञास्मिन्यज्ञमभिपद्याथ। हानारं प्रवृणाहितियज्ञसंबं राम
धिद्ध्मासंनहनाभिप। तोयज्ञाभिपत्तिरतो यज्ञं प्राप्याथ। हानवरणं त्रियत १२

12

इति संनहनान्तारंभस्य। होतृवरणांगतां दर्शयति। ननु तदर्थे आश्राव
णे एनन्तर्हवितुं युक्तं। न। इतरद युक्तं। प्रयोक्तव्यान्तस्यायं या। तमाध्यंदिनी
यानां। नव शाखान्तरीयत्वेन प्रदर्शितः। तन्नमीतिपाठबाहुल्यान्नान्यथाक
र्म धर्म्मः प्रदर्शितः। प्रत्यवायजनको न विमोतर्षां अस्य यकथमस्यथा। पा
ठ इति चेत् श्रृणु सर्वे प्रवरणयाश्रावयतीत्युपक्रम्याश्रावणे ऽस्मैतस्याव
रणांगतामाह यज्ञमभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणीत इति कथं यज्ञाभिव्याह
रणं तत्राह यज्ञो वा आश्रावणमिति। तस्मिन्नाश्रावणे धर्म्ममाह। स इ
ध्ममं नहनान्येवाभिपद्याश्रावयतीति। न च तदेतावस्माभिरुक्तानां होतृ
वरणांगाश्रावणधर्मोयमिति। नेयं दोषः। प्रतीक्षतीखेलविमोचनं
ट्टेनोत्तवत्रपच्यात। सयद्वानारभ्य यज्ञमन्वर्युराश्राव। याहूपानावाह
स्यादत्यीवार्तिमाच्छेदिति प्रत्यवायश्रवणाम आश्रावणमात्रेनदमावश्र
या। तातत्नानेनविना तत्र आश्रावणमेव प्रत्यवायजनकं भवेदिति प्रयुक्ती
श्रुतिराश्रावणमात्र धर्मं दर्शयति होतृवरणे धर्म्मा। वहिर्विह्वेद्या आश्रावण
मात्रसंबा— किंचित्करणवस्यात्। एवं च वक्तव्यं स्यात् समयद्वानारभ्य यज्ञम

श्री ध्वर्युः तु यथापूर्वसंहारयेत्तस्मादिध्मसंनहना। स्रुवाभिपद्याश्रावयेदिति
१३ माध्वेपिद्दवैविं। विद्यात्तस्येदंयज्ञमभिपद्याश्रावयामइति। तेनाश्रावणमा
त्रसंबंधवाक्यात्सन्तायमानवांगेरप्रकरणाद्दुर्बलान्नहोनवरणशेषत्वात्तस्मा
द्राश्रावणमात्रप्रत्याश्रावणमात्र। वेवं संनहनाभिपादनमिति सिद्धं नवकं
विद न्नतत्सद्दर्शिनं वाक्यं पश्यामः। अनयोर्विपर्यासेननोपादेशः क्वचिद्यतः
।ततोऽत्र यौति। दर्शपौर्णमासौ नियतक्रमेणेणोः। अत्र यवाएव र्द्ध। सर्वत्रा श्रुत
प्रत्याश्रु। तथु। इध्मसंनहनेनाध्वारम्भात्ताश्रावणप्रत्याश्रावणे तु रूतः।। क
विन्नसइध्मसंनहना। स्रुवाभिपद्याश्रावयन्तिसयद्दानावरभ्ययज्ञमध्वर्युराश्रा
वयेदितिस्पध्वर्योराश्रावणं मुर्व। तो न्वारं नविधानाद्ध्वर्यु। रवसंनहनमादाया
श्रावयेदित्याहुः। तदसत्। इध्मसंनहनात्पादा। याश्रावयेत्याहासु। श्रौषडि
त्याग्नीदित्। नयसंबंधार्थत्वात्। अत एवद्द्व्यांतएलंभः पाश्चिकडमयवि
धानोत्रवकालमुच्या।त। वेदिबर्हिरिध्मशकलमपञ्चि। येकइति। केवलाश्रा
वणधर्म्मा। वा एवं सत्र त्यासोऽनुतोऽसंदेहाग्नइध्मसंनहनात्पादा। याश्राव।
यस्याहावदिबर्हिरिध्मशकलमपन्नि।ये।कसु। श्रौषडित्याग्नीदिति। तस्मादु २३

नपा वारं ता। येवंसूत्रस्यार्थः। अत एव श्रुतिर्लक्षणेण परासङ्ग्मसंनह नास्य
वाभिपद्य। आश्रावयति। स यद्भ्रूनारभ्य यज्ञमध्वर्युरा श्रावयेदिति। आश्राव
णं प्रत्याश्रावणस्य। अध्वर्युर्गृह्णामग्नी। ध्यापि। तथा च वरणमाश्राव
णोत्तरकालं विधीयमानं मा व्यवक्रियातर व्यवधानाभावमवगमयति। स
आश्राव्य य एवा देवाना ८। होतातां। मवाग्नेमहत्वणीत इति व्कान आश्रावणा
नंतरं वरणप्रत्ययात्। एतादृशवचनस्याश्रावणविधायकमुपलक्षणेनेव
न प्रत्याश्रावणविधायकांतराभावात्। न च भिन्नकर्तृक्रियाव्यवधान
पि एककर्तृकायाः पूर्व अपरकालयोगत्वा भाग्विष्यति पूर्वकालयोगि
त्वात्का। यागइति वाच्यं। आश्रावणेशब्दे। स्येतस्याः प्रत्यायकत्वात्। एवं
तर्हि श्रुत्यप्रतीतत्वात् व्यवधानं। स च को वा ब्रूते नेति। आश्रावणशब्देना
भिधानं चेत् पूर्वैर्ब्राह्मणविशिष्टं यज्ञमभिप्रायतिना चत्य धिग्नाद्भिः तथात्वे
नवं तदग्नीद्धस्तद्धिः तस्य स्फ्यहस्ते भयो युज्यात यज्ञः संनहनता। तादृशे किंचि
द्वृत्तस्य। ये रिध्मः संनद्धा भवतीति वचनात्। तन्नतस्यात्वारं भस्त्वगृह्णा। ए
युक्तः। नाद्देवं शब्देनार्थ्यग्नी कर्तृकत्वं कर्तृसंमतं युक्तं। प्रत्याश्रावयत्यत्य

श्रा ग्नीदिति प्रथमा श्रावणो नतत्कर्त्तृत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्। आश्रवणोध्व।
१४ र्यः। वदिवर्द्धिरित्यादिनालभ्यावस्तुनः समनंतरमव प्रक्रांतत्वात्॥ ॥
अथ प्रत्युत्तम्। तग्निर्देवा देवो होता तद्देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्व
द्भरतवदमुवदमुवदितियजमानार्षेयाण्याह परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि।
नत्वयेतिविच्छेदकत्वाद् आश्रावणमेतदर्थेन भवीष्यति। नेतत्स्या। देप्रव
रयाश्रावयतीति तादर्थ्यं श्रवणात्। किमर्थं तर्हि यशब्दः आनंतर्यार्थं इ
तिब्रूमः। किमानंतर्ये प्रयोजनम्। मद्दुपमह मुक्तिकर्म्मांतरमव्यानन्वाहा
ताहेमपुण्येतहि होतातया अहोता। ना एवपुण भवतियदेवं वनं प्रवृणीति
यहोता। होतत्वं स्वीकारयितुमिदं वरणं। ततानन्तर्यार्थत्वाद्यजमानवत्कर्त्तृत्वं प्रा
प्नोति। तस्मान्नहि स्यानंतर्यणाध्वर्युः संबध्यते। उच्यात आनन्तिर्नामानुरू
स्यचरणेन मीमांसितश्यो स्यादनेन कर्म्मणिनियत पदार्थसाधनासमग्रह
त्रिजनष्कत्वं सा चपदार्थेषु प्रवृत्तिः। मामथ्यातिते नाङ्ग्स्यार्थमिदं वरणमध्व
र्यारेव प्राप्नोति। आनन्तर्यार्थं हि यजमानेन कर्त्तृत्वयपदार्थस्वयंस्वामीप्रेरयति राम
। स्वकार्यतदायं नियोऽस्मअत्स्मादहं पश्यन्तानमति। तेनतत्रयजमानस्य कर्त्तृ १४

त्वमागारस्यार्थत्वाद्ध्वा। यो रवाननु। यावन्तयो दुष्यते न्मसुवरणेन स्वकर्मणि
।नतावत्तन्समाख्यानं तत्र भते कर्तृहेतुकं। नियोज्योऽपि त्वतिद्धाराकर्तृत्वात्स्वल
भुग्यतः। तेनास्या वा स्वकर्तृत्वमिष्टार्थं हरणुयात्परं। होतृत्वमाधरणायेन दूरणं
द्रष्टसाधनं। यजमाने न कर्तव्यमानस्य र्थमिहापि तत्त्वा। दुष्यत आगतोऽस्य
यदाथयित्व। होत्रं वास्य देव किं। यद्युत्पन्नास्यका र्यस्याद्दस्या। वा। होत्रामव
ततानत्वन्त्रम त्वतिर्होता न तो होत्रं प्रसिध्यति। उद्गात्रादिष्व न तं न कथं हो
तुरतोनयः। सर्व्वं विज्ञानतएव्यशास्त्रे नएज शास्त्र विनिश्चयः। यद्दूनद्दृ दिहापि
स्या। होत्र शास्त्राद्धि निश्चयः॥ होतावदेव विधानास्याद्धोतुस्तन्कर्म्मणा युजिः
।वरणात्स्मामुयात्त्राद्यन्त एव। होतृसंज्ञकः। तद्भावान्तसंबंधप्रापकं का
रणं मनाक्। अतो होतुरिदं प्रायः। होतृत्वंसिद्धमेवनुद्धोवयेद्दूरणाद्धोतास्सं
स्कृतः सकलोऽयतः। श्रुतिस्मृतिपरणवात्त्रननिंदानिंदनायपत्। लौकिकामं
त्रेलेनानोम्नीयांस्याद्दानतिरतया। कर्तृत्वं स्यात्स्वदृष्टानां ब्रह्म। त्वनाम्नतो
ह्यातः। तेननतद्युजमा। ननकर्तव्यमाननिरसितः। अथवृणीतइतिसिद्धेप
शब्दः संस्कारो धानद्धारेणानिरपयोगित्वमथ धारणाजिः। यत्रेतुनन्नास्ति

श्री ।कथं स्यानस्या प्रवर्त्तमानमा त्रमेव न स्ति। न च प्रशस्य प्रयोगो यथा ब्रह्मणोऽह
१५ एणोऽहं एणा न तु अन्ये दन्तु कैणा न ह इति। पूर्वप्रक्रान्तता ब्रूयाद यशब्दो यवाहनः
नेनेहा श्रावणो ही नां सिद्धाह स्य पकारता। अग्निर्देवो देव्यादइ नि कोयमग्निः
किं प्रसूत इत्यमाना आत्म नाग पुरोडा शवास्वि ष्टृ तविवा। न नावत्मयमोनि
र्विभ्रो षणा न्वान्सवि। शब्षणेभ्यायां। हवो देल्याहोत्ने ति विधेय ब्राह्देवताया
विवक्षित गुणा। तथ्या। तान त्वग्नेः स्वरूपेणा देव तादुपपस्यात। न हि स्वरूपेणा
ग्नि। ईदृवः किं तु देवतापरं पत्र न ह्वि न ह्वितादिना विधीयात पदि कथं वि। इद्रवः
स्या त्तथापि। देभ्यो। हाता न घटन एव घ। चिदथे न ह्वि शेषण युक्तस्या द र्शना
त्तु न नु इष्यते स्विष्ट त्तस्ये न हि शेषणं। कथं। अग्निर्देः होत्रा पावहि स्वावाह ने
य क्ष दग्ने होतुः प्रिया धामानी। ति स्विष्टा तान्ति गद्दो अग्नि होत्रे एहवि रजु
षते ति सूक्तवा के। विवेव नन। श्रुत्यानदग्निर्दे होतार माहेत्या द्यु स्मिन्नेवक्र
मे पंचमे प्रघा जे पि जुषाणो अग्निराज्यस्याव वित्तिनदग्निर्देः स्विष्टत्तनद्स
मस्त्वा पपन्नितिता। न न स्विष्ट तदग्निरेव मभिधीयते। न तु देव्यद्द नितत्त्वापिक राम
या। न हि देव्य इत्यग्निविशेषणा। हानविशेषणा त्रातथा हि। अग्नि। हति स्व १५

मस्य क्षतो विरुध्यमान इत्याशङ्क्योक्तं । देव इति यद्यप्ययमपि मानुषः स्यात्त्वा
र्यकस्मिन्नाहो ते प्रसज्येत परो किं विग्रहवान्नभा इत्यतो नोतेनोत्स्यात्तग्निर्दे
वो देव्यो देवेषु होतानमनुष्येषु मनुष्यस्य मानुषस्य होतत्वं यत्तु भरतवदि
त्यादिविशेषणैरेकवाक्यतानुपपन्ना मानुषहोतुरेतदाधारो यत्तेसुस्पर्थ
मिति कर्कव्याख्यानं तदनुपपन्नं । उपपद्यते हि विशिष्टं तदग्निपरत्वे ऐकवा
क्यता हिरण्यगर्भवत् । यथा वर्तमानकल्पाधिष्ठितो हिरण्यगर्भो ति त्वं तन
कल्पाधिष्ठितं हिर । ण्यगर्भस्तु रूपाख्यानपरत्वात् । ईषत्ता च न विरुध्यात्तत्र ए
वमत्रापि प्रार्थ्यते । सो वर्तमानोऽग्निर्देव्या होता । विशिष्टत्वात् । देवान्यजतु क
र्थं मनुवत्कल्प्यान्तवीणा मरतत्विशेषणैरत्र सविशेषणो यिवत् । । तेने वंतु
तरामेकवाक्योपपत्तेः । विशिष्टं तदग्निपरमिदमृतत्त्वपि स्यात् यामहः । त
था च बहूवानामप्यग्नि । होता । व वितिमदृशेवाक्ये तुह एवदृश्यते । तथास
त्सि सर्वा वैकारण्येकत्वं भवति नवा त्रवविभेदः पुरुषो जिचत । ऊह श्रेवं । अ
ग्निः कथवाहनो देवो देव्यः पित्र्यो होता देवान्यिक्षत्स यक्षदिति । कस्यवाह
नस्यापि । हव्यवान्समावनार्थं त्वेननो हः अमुवदमुवदिति । आदस्सद्धानेय

श्री·
२६

जमानार्थे च नाम गृह्णीयात् । वस्यां नन वसिष्ठवदित्यादि । परस्तादर्वाविः
प्रत्तनिष्ठपरा अन्वयस्तदुभूतो यहूनः संनिकृष्टत्वादर्वाक् । तन ह्यद्धारभ्य नसु
चापौत्रादिना म गृह्णीयात् । त्रीणि संख्यया । नुनः ॥ आ । र्षेया न्वृणीतइति
बहुवस्यत्रिषु नित्यत्वे प्रथमानन्तिक्रमश्च कारणाभावात् यावंतो वा मंत्रकृतः
। यस्य यावंतो मंत्रकृतः तस्य तावतो वा वृणुयात् । इदं तावद्वामनं तिरए कृवृणी
ते । द्वौ वृणी । तत्रीन्वृणीत न वतु रोवृणीते न पंचातिवृणीत इति । तत्र प्रवरध्या
यये सर्वासंएयागोत्र मेदे न नियताः संति । अस्ति च सामान्यवचनम् । आर्षेयान्वृ
णीतइति । तत्रा । न कविषयत्वे सुमे भवत्सु कतरद्विधायकमिति संएये सामान्यव
चनमेव विधायकं । तास्मिन्हि सति सर्वएात पक्षाविहिता अव युत्पवा । हनवुव
र तृष्यंते । तथा सति प्रासि श्चतुर्ष्वपि पंचानीचसामान्यतः स्यात्स्वादि सर्वक श्च
निषिधो यःपपन्नवः स्यात् । अथानिच विधानं यद्युभ्यःपगम्यातेभ्यःपगम्यता
ननं तत्राह्यैकवाद्विवयोरवप्युत्पवाद्दनानुवादसंभवात् । परं सामान्यवचना
दस्यापि प्राप्तत्वादनुवादकत्वमेव । तेन यस्य यावंतः प्रवरिकायां पठितास्ता
वतो वरणीयाः । नित्यत्वेननु मंत्राणां कर्तृत्वेनोपपद्यते । हपिञ्ज हसमाख्या २६

16

नादृष्टार्थत्वात्तन्त्रेण मताः॥ ॥पुरोहितार्षेयेण वा। यजमानार्षेयाणां स्मृ
तं स्यात्। इति मतो विकल्प्यानां। पुरोहितस्यार्षेयप्रवरस्य ग्रहणात्। संभवति ह्यस्य
पुरोहितो हि तादृश्या। तस्याधिरतानां ब्राह्मणानाम द्यापि पुरोहिताः। यत्त्वसंभ
वाद्ब्राह्मणस्य राजन्यसोदविक ल्पविधानमिति तन्न राज्ञो पत्ये जातिग्रहण
मिति स्मरणात् क्षत्रियजातिपरत्वेनोक्तस्य सूत्रेणैकविषयत्वमेव स्यात्। तस्मा
द्ब्राह्मणविशेषाख्येतत्। अथैवमप्यतिषिक्तो राजन्यो गच्छेत वत्त हि तस्यार्षेया
भावाद्दृशेन पुरोहितार्षेयनिर्मुक्तः पक्षे स्यार्षेयाभावाद्भावएव एवार्षेयप्रव
नस्य प्राप्नोति॥ ॥क्षत्रियवैश्ययोश्च निस्यं पुरोहितार्षेयाण्य भावाद्द्वयान
नां॥ मनुवदिति वा सार्वेषां॥ सार्वेषां वर्णानां मनुवदित्येव वा वरणीयं निमित्ता
भावात्। सत्तादेवा पुरुष पतेरोदि निमित्तं॥ ॥ब्रह्म एवदालव क्ष ब्राह्मणा अस्य
यज्ञस्य प्राविता रो सो मानुष इति होतृनामग्रहणं। इतिकरणं। नामेतः। प्र
स्ताविल स्य मनुजान होतुर्नामग्रहणं॥ ॥उपांशु श्रुवा होतृनामग्रहणं॥ ॥सं
मृष्ट उपविशतः। संमृष्टो होत्रा तावध्वर्यू उपविशातः॥ ॥वा उत्तरत उपचारा दु
त्तरतो वरणं होतुः। गा। उक्तः इह संस्कारो वरणं होतुरित्यतः॥ यावदुक्ते पिक

श्री र्व्यं वैश्वानरेपि मारुते ॥ ॥ अग्निर्होतेति स्वगादापनं प्रयाजेषु संनिधः
१७ । अग्निर्होतेति यद्धोतापठति । तत्स्वगादापनं आह्वायेत्यनेनेत्यादाय
नं । तन्नानेनादापयति होतास्त्रो । एवंवयत्रय त्वा दानमन्येन प्राथा । तत्तत्र
तत्र होता दापायद्वनेनानेनतत् । प्रयाजप्रबोवपदा । दापनं नदानन्नानुतः । संनि
17 । धाः प्रयाजसंनिधो द्येतदाश्चानमग्नि । हो । तेति । तेनसमाख्या विशेषवरुद्धा
प्यातेसंनिधिना । ननु प्रवृत्तो प्रकरणमेव विनियोजकं । संनिधर्व्यापार विहला
वेव कि भिस्यनेन विनियोगः सत्यं प्रकरणं प्रकरणिनागृहीने धर्म्मकलापियो
ग्यतयापरिस्यक्ते द्वारापेक्षया संनिधिर्द्वारमर्पयतीति प्रवृत्तावस्मि संनिधेर्विनि
योजकत्वमविरुद्धं यत्तु प्रकरणमेव प्रवृत्तो विनियोजकमिति । तन्द्रावनान्त
ती यांश पूरणा यांगानी साधनसंबंधो एव वसतियत्र यत्र प्रयाजार्थस्वगा
दानन्तत्त त्रानेनादापनी यं । तत्तश्चैकादशार्थस्वगादाने प्रयाजार्थत्वाद
ग्निर्होतेति पठितव्यं होत्रा । आदापनग्रहणेन प्रेरणाप्राप्तोति । परं तत्रैव प्रा
प्तोति यरं तत्रैव मंत्रस्य शेषा वचनविधानाद्धाव स्थाता । अस्यास्ये स्येतदा स्तेसि राम
जितस्वषकर्म्माणि लोडात्मनेपदं मध्यमपुरुषवचनेनेति नकरयोरासनं त्स्रक्वः प्रे १७

र्णान्तात्स्कवमिति सुपां सुपः। स्पन्तेर्बाल्मनेपदं छान्दसं। अनेकार्थत्वं नगृह्णाणोस्य
र्थः। तत्र आलिङ्गादाधानं प्रतीयत इति नमेरणो वचनस्याविवक्षितत्वात्
। ह्वयो रिदमभिधानं॥ ॥घृतवतीमित्यृक्। स्रुवाघाराद्याति क्रम्याघ्राव्याहस
मिधो याजति पंच प्रयाजान्साभिहृत। म। विलिंगस्याप्याग्नहोत्रेनेस्य स्ववाष
वनिकः। स्रुगादापने विनियोगे वाक्यसमाप्तिश्चाग्निहोत्रारम्भः यथा इति अ
न्नातनात्र एव स्रुगादानमाभूदिति घृतवतीमिति वा वचनान्तरे पर्यवसिते किं
कारणं तदर्थस्याश्रिमत्वा कोऽभिधानात्। अग्नएवोतमुत इति एतस्मिन्मंत्रे
। होत्रा पठिते सति स्रुवो जुहूपभृतोग्रही त्वाननुरक्तवः प्रतत्र त्वात्स्रुग्ग्रहणमन
र्थकं न एकं वर्णं च नान्मं त्र एकस्या एवमाभूदिति स्रुवादिल्यप्यते। अविवक्षि
तत्वे तदभिधानमात्रपरत्वादिस्रुतं अतिक्रम्य हवीं ष्यतिक्रमणं हि शा
स्त्रविहितो हृत्रघनं ने नाग्निहविर्षोर्मध्ये गवादक्षिणातो वर्हिषानमुख्यानान्त
स्मिन्नहि त्रियमाणो हविः पात्रेस्या द्युतिक्रान्तं भवति न तत्र त्वासिद्धिवा आश्रा
वणं त्वं वाश्रा आश्रावणं हि प्रत्याश्रावणस्यार्थः। पल स्रुणः र्थे येनाह समिधो य
जेत्स्रुव्यान्ता यजेत्रिर्वनि यतं प्रत्याश्रावणानन्तरं पनो व्यानाप्राद्दक्षीतरेता

श्रा वाएता: पंचव्याहृत। याभवेत्या श्रावयामुश्रौ षड्यजयेयजामहइति। आ
१८ श्राव्येति निजं तस्यावंतं। कारी तहृ यंचा न लुसंते ना श्रावणोंकारयी वेस
र्भलक्षाम्नौ दमु। श्रोबड़ी स्याभनकनो स्यत एव व्याकरणास्म्रतिरश्रो अेष
णो परस्य व्ये स्याही धुनहृ यविधायकेत्नौ धः प्रेषणो मन दित्तिगमयति
त घसं नहनो पग्नह धर्म्मकमिल्पकं आह समिधो यजेति व्यवतेन श्रा
18 वणो नैवक कर्त्तृत्वं प्रतीतेर ध्वर्युरेव न वै वं संतिमध्ये क्रियान्तर वाधा स्प्र
स्याश्रावणं न प्राप्नोति निषद्दोष:। श्राश्रावणं हि प्रस्या यावणां तंसक
लकारक व्यापारस्वरूप त्वात्क्रियान्तरेन कार कान्तर व्यापारेण व्यवधाय
क: एवांचद्वानंतर्यादृग्नी धएवप्राप्नोति। नप्राधान्यात्मुख्येसंप्रत्यय व्या
यात् समाख्यया त्व वा ब्राध्वर्ये रिव। अत एव वरुणप्रघासा द्वाव ध्वर्यु ई
श्यते। प्रेषे चव प्र या जास्य जाति प्रया जानिति संज्ञा संव्यवहारार्थो। पंचेति
या गगा नैय त्ता प्रा स्य र्थ न ही यत्ता ज्ञापकं श व्हान्तरमस्ति। अत एवो स
न्तिशि द्वये संख्या। स्वरूपभेदिकान्तेन पंचयागा।। समिद्धा हामेन स्त्रोवस एम
मृद्धा आहुतयप्राकृतः समिद्धनमि।। ।।यजया। जति शेषं। शेषश ह्लोवि १८

ज्रौषा। पक्षो यत्र विशिष्टो यजेस्फः ततोऽन्यः शेषो द्वितीयाष्टिस्तत्रयड्
याज यथा। प्रैषः। ननु समि। धाय। जति पंच प्रयाजान्। यजयजेति त्रौषमि
ति संबंध आ जस्मां पदार्थो नेमिच्छवधानं वा सत्संस्या। द्वयपदि भयस्तः
संख्यां तर यो गोवाक्यां तरा द्वयगतः स्यान्सवट्टानीमेवावगस्यतइतिना
वी नरसंख्याविशेषा श्रयः प्रैषविशेषः॥ ॥ध्रुवत्रिषु नातिष्ठन्निति प्र
जुति धर्म्मस्यात्मा समेव ध्रुवधार्मणोवि। शषणार्थमुत्तरपक्षविधानार्थं
मुत्तरपक्षविधानार्थं पुनरुक्त्यान्। अवलत्तिर्यत्या। जत्यं च॥ ।।पूर्वंपूर्वंवा
भिक्रामा। ध्रुवपक्षे समिहृतमेपंचानीहोमः पक्षांतरेतुवि। शषद्वयमुक्तान
।पूर्वंपूर्वंवा जुहुयादुत्तरोत्तरं प्रयाजमा। ग्नोपूर्वे पूर्वदेशेनतत्रयानि क्रम्याह
वनीयंन ध्रुवेणमुलयं वी स्याया। त्का। र्थ॥ ॥उपभृतो जुह्वामानयत्यनवम
त्रांश्चतुर्थे। आनयनं कर्म्माधानमयगमो पितदाश्रयइत्योपभृतमाज्य
मेवानयति जुह्वां चतुर्थप्रयाजं प्रति। अयं चतुर्थे प्रयाजसमानयति ब
र्हिषी तित हिषयद्वेनाश्रवणा कर्म्मप्रवचनीयः प्रतिरनुकोऽपि द्वितीयया
गंतव्यः। तत्र अववमशान जुहुमुपभृतास्त्र अनवमशान्निति श्रुतवान्

श्री
१९ एवं प्रवृत्तो। यत्र प्रयाजानीमकृताकृतिर्नैव च समेकादशत्वं द्वादशत्वं
वा तत्र सर्वत्रैवमेव चतुर्थे चतुर्थे समानयनं कार्यं। द्वाभ्येकस्याभ्यमा
श्रित्यसंख्याद्विवादिकायतः। प्रथमत्वमुपाधायततत्र चतुर्थता।
19 दूरस्य वर्त्तमानात्सोमसमानीतिहरेत्क्रमात्।। ।।अनुयाजेषु वा। अनुयाज
प्रवृत्ता वथैवमेव चतुर्थे चतुर्थे समानयनं ल। घविकः सूत्रकार आह। न
त्वाघिमत्तानो चतुर्थ धर्म्मः समानयनं येनोच्यात। कायोत्तममनुयाजमि
ष्टासमानीय जुहोति प्रयाजानुयाजावा एतद्दति साम्यमुक्त्वा धर्म्मसाम्यपो
हैवमेवैतदनुयाजेषु वलिः हारयतीति। तेनतत्र द्वादशत्वात्र त्वापिव नुर्थेव
तुर्थे समानयनं। नत्विवं द्वशमत्वात्। नैवसमानयानं नधा। एवमनुयाजोपि
निवर्त्तनीयः। प्रयाजेषु तथाभावात्। सत्स्यं भवतु नामसाम्यात्प्रयाजधर्म्म
चतुर्थमे समानयनं। यत्तु वि। शेषिकमाल्मीयमुत्तमानन्तरं समानयनं तदा
गच्छन्त्यानिर्वार्यते प्रबलत्वादौपदेशिकस्य।। ।।उत्तरां जुहूमध्यद्ध्याभावी
मनद्रूत्य जुहोति उपभृत्येव स्थितां अध्वर्युरुपभृत्संलग्नामेवोपभृद
ग्रं यावत्सेरपि वोपभृतो ग्रात्प्राचीनमेवोत्तरे पिवा जुहोति यत्र वषट्करा १९

ततस्तस्मिन्नवसारे प्रयाजधर्म्मेणैवायं प्रकरणाद्विष्यतीति तन्मा भूदि
त्याह ॥ ॥ एवं सर्वत्राप्यत्र प्रवबद्धतेन ज्ञाते । तेन मुपभृत उत्तारयित्वा होमः
कार्यः । अथातो होमस्येति सामान्येनोपक्रमान्नतदेन दत्तुपपन्नो । सामान्यं
धर्म्मतानेयद्युज्यते यो ज्ञातपुनानहितघोजकं शास्त्रं मते स्माद्यपानकु
वि तु । तेनाश्रावणादान्नपनतावन्ति दि श्यपति । अथ तः स्वकवरस्यादियद प्रक
रणोऽभुतं ॥ ॥ इदानीमिदं विचार्यते ॥ किमुपभृतः सर्वहोमेषु समाख्याना
दुपभरणमुतस्वषड्डारमूनाधुपाजार्थद्रव्यधारणार्थं प्राप्तायाः प्रसंगतो
धारणार्थो । किं तावत्प्राप्तं होममात्रे प्राज्ञिन याग्यहाग्वपि धारणं भवति । तुनः
उपभृत्समाख्यानात् । समाख्या च यागधारणमवाहनकर्म्मविशेषउपधा
रणस्वरूपाणिमिप्रायो येषां । यत्रा होमस्याधानमाह्वानकाले आदाने चजु
ह्वोंहोमे तस्याविधानात् । जहूा ववन इति तेन यत्र यत्र होमा यजुहूादानं न
त्रतत्रोपदहृपरितेन सर्वत्रोपधारणो प्राप्तउच्यते । स्रुगादानं पत्तस्याविध
र्मो विधीयते त्रियं । अतिक्रमाश्रावणप्रायेव षड्डाराहुतौ विधिः । सवषड्डा
राहुतिष्वेवायं धार्माभविनुमर्हति । तु, तएतत । सवषड्डाराहुति धर्मातिधानमा

श्री येतुपमृत्याधानविधानात्‌। पद्‌द्वयविशेषणाभिहीनं सन्नकारेण। नयापि
२० पदुपजीव्यो पवित्रहं साविशेषप्रा। याजर्याहा। अथातोतिक्रमणस्यश्रया
त आश्रवणस्येत्यादि। ते न सवषट्कारास्य पमृत्याधानमपीति प्राप्तमेवं प्रा
20 प्तउच्यते। तासवषट्कारस्यापि प्रसक्तप्रकाशित्वोपधारणं। ऊनएनन्तः। अनादृर्थो
स्या। त्र्यः। नस्कृपधारणमुपमन्नार्यं किं न हि अनुयाजा यास्यधारणं। अथा
पदः। ह्यो तद्वत्पमनी। तानत्त्वात्राथकृपमध्येत्त्वः समामोनत्तदर्थः। स्रुवोपि
नादृर्थ्याम वाह्। नेतत्‌। व्याहृत्स्यार्थंसमाख्यानं विशेषैः सावमिध्यात्ति॥ नाऽस्य
रानो विशेषा। वाक्तिधारणो। यानत्कस्यात्‌। आऽस्यस्यसर्वत्रउत्सर्गत्वाद् उपधारणमेव
तु॥ विशेषा। पास्यां। नतो। नन व्यवहाराय संस्यात्‌। निमित्तमेकदेशस्थं सर्वस्य ख्या
करं मतं। यदा सा हानकाले नघृत क्षेपेपि योगमुक्। भाविस्यां व्यवहारोऽत्र
नावाव्योहृशि। तुल्यत्वः। गमनामक देशाछ्यमगच्छत्या सानिमित्तं। गविगो
गीः प्रह। त्रेस्यात्‌ हृद्‌ त्रापिगम्यतो। संभावनतः प्रयाजावांसानुयाजेष्वकर्मो
णि। आऽस्यधारणसम्भावेऽउपधारणमिष्यात्‌। आपमत्ताऽस्य संस्कारो नुद्वा
वा सस्कृ। निश्चियो। सर्वथासत्ति सम्भाव। धोत्वास्यात्र मद्रो यवत्त। एवं च सवष २०

द्वार प्राप्येयावो न दुष्यति। अत एव जुहोतोनवाग्निनेव घातिर्नयतत्। इदधि
धर्मेन धर्मोः स्कन्धं जतीनात्ततोनवानुपम्। द्वारणे यस्याहि कस्कन्धाप्रव
र्यात॥ ॥ना भिदेशे धारणं स्कन्धो रा श्रावणा स्याक्यजति स्थाने स्थितस्य
। अतिक्रमणानंतरं हि धारणमाम्नायात। अथातो धारणस्येति। तेन मा
गाश्रवणोन्नभि प्रदेशे धारणं कार्यं। स्कन्धो रयं च सव षड्द्वार धर्म्मी रत्न नति षा
ह्वाम एकस्या अपि भवति। नाभि धारणमिति। नातं संलग्नताप यास्यादाका
श प्रदेशस्य तस्मादुत मुपस्था स्यावेव धारयेदिति श्रवणात्॥ ॥प्रयाजा
नुमंत्रणे। मकोमभेकातस्य योस्मान्। द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति। अनुमंत्र
णं च इहि यासंयुक्तं मंत्रो वाणांत थात्वभि प्रयोगोऽस्पतेत। तथाहि। पश्चा
द्देव प्राङ्ङ्. ष्वन्नभिमं त्रयतइति। न च क्रियायाः क्रियमाणे क्षणितरे वरिष्ठ
तिरस्ति। न च कारकाण्यति। रवे ता। क्षि संबंध उपपद्यते। तस्मान्निर्वर्त्य मा
नायाम एव क्रियायाः सख्या पारकारकाभिमंत्रणं कार्यं। न तत्। प्रत्यक्षगा
क्रियायाः प्रत्यक्षाद्वि वलनात्मिकाकारकाश्रयासार्वैरनुभूयात। क्रियातु न
वतस्यावर्तमानायाणवा क्षिसंबंधो तु शब्दप्रयोगात्रहि। पुनाभिमतोभिः स.

श्री त्रेणतस्याभिप्रायप्रकाशनात्तेनानुपश्चान्मंत्रणोर्मंत्रसंबंधनका
२१ र्य। अन्तराणाववप्रया। जनिद्वेत्तएतमद्रवनित्योलकोममेत्यादिनातस्येत्येत
न्खवत्स्यागानंतरंविहितंहितंहित्त्ववस्यजनंपुनःस्वामिनःप्रधान
स्वामीफलयोगादिति। अनुशब्दस्यार्थरिवायुमुपपन्नोभवति।सार्वह्य
21 हूंजनंचात्र।वेरिणोबाधनंफलस्यष्टंममेतिप्रयोगःस्यान्स्वामीकारक
त्वतःसंस्काराभावतःसात्रनुर्याहृहपतिःस्वयं॥ ॥एवंमिथुनेर्यथासं
ख्यं। एवमितिप्रथमप्रयोगामंत्रणप्रकारोतिदिश्यते।यथासंख्यमन्येचपु
वापवकस्त्रीवाचकशब्दप्रयोगाभ्यांमिथुनप्रयोगएवमुत्तरसंख्याख्यपिहि
तीयादिप्रयाजानुमंत्रणंकर्त्तव्यं।तद्वयथासंख्ययायाप्रयाजानांसंख्या
तयामिथुनप्रयोगेणायथा। द्वौममाहूतास्यस्यादि॥ ॥ननस्याविंचवने
तिपंचमे।एवंमाक्षेपश्चंन्नवेनलुकिस्त्रीत्वतनविं। शब्दाभावादिति। दर्श
नुपपात्तविशेषउक्तानननस्यर्किंवनयोस्मानितिप्रयोगः॥ ॥त्रिषिमा
नपचितिमाब्यशस्त्रीप्रत्ययवर्चस्यन्नाद्दृतिचावशब्दाद्यथासंख्यंसप्रथ एम
मंप्रयाजमनुमंत्रयेत्त्रिषिमानभूयासमित्यादिश्रवणात्।पयधिप्रया २१

जानुमंत्रणं च न्नमा। न चैव भवति। तथापी। ह्यनूयादितिवचनान्निष्पन्ने
नुमंत्रणं सर्वस्याकांक्षत्वादूया समित्स्य धाहारः। नवपूर्वेण संहि। न नानु
मंत्रणो विधानं पृथक्त्वात्। प्रैस्य गाशीयोगादिदमपि यजमाने॥ ॥आग्ने
यानां पुनर्थयं वमाम्या ८.......। नात्। इदमिदानीं विचार्यते। किं प्रयाजाभ्यासे
संख्यातिरेकेनुमंत्रणाभावः। उत कथं चित्तस्य विन्नां। त्वणानुमंत्रणा। याः
यथा चानुमीस्येष्वनवप्रयाजं भवति। पशौ नैवा। न एकादश प्रयाजा भवं
तीति। ह्यादशापि प्रयुतिान् त्रानुमंत्रणमंत्राणामभावादेषामनुय
देशादनुमंत्रणाभावे प्राप्तेउच्या। न धर्मोतिदिश्यते स्य त्रयच्छ्वाशः। पौर्णमा
सिकः। प्रयाजत्वावि। शात्रण्णाभाव। तेनानुमंत्रणं। माभ न्नंत्रवि शेषो त्रप्रा
प्तेनैवसिद्धिनः। प्राप्तानां बहुत्वेन मंत्राणां प्रमितरपिकारणानि बहू
स्य त्रवल्लीयो संसद्धिविष्मात्। तन्नवि तनो संनिधेर्वा नियोजकत्वात् संनिधानं
चाग्नेयानां चतुर्थं वचम प्रयोज दूंनरालनि। वक्ष्ममानत्वा चतुर्थ प्रवमास्यामं
त्रा भ्या मनु मंत्रणं विध्यमानतु नायं संनिधि स्तत्र केवल न त्या टा भ्या वा
तु पत्र हि केवल। वे तत्तपदार्थपाठं संनिधिर्विनियोजकः। न यावा

श्री वाजपेयादिधर्माणां मात्रिधावनादीनां ।। न चैवमत्रत स्मान्नसंनिधिरयं ।।
२२ नेष । दोषः । विकृतो प्रयाजयाज्यानीकांडेष्वेषानुक्रमणे नमात्रत प्रयाजा
नुवचनं कुर्व । व्रतयोः संनिधाविति रेषामनुक्रमणान्यष्ट ; संनिधिः । नत्व
त्यतराकांक्षया संनिधा विनियोजकारणं । किंचाकांक्षामात्रमस्ति चात्र प्र
धानस्य प्रयाजस्य प्रयाजत्वसामान्याद्धर्माकांक्षाते नान्यतराकांक्षायैव
विनियोगात्संनिधित्वमेव ।। ।। प्रथमचतुर्थ्यांवा यथा लिंगावाक्यं: प
क्षीनर परीप्सहे अयमपि पक्षः प्रामाणिकत्वात्परिग्रहणीयः । कः पक्षः ।
किं वा प्रमाणमिति । प्रथमचतुर्थ्यांमंत्राभ्यामनुमंत्रणं कुर्वतः । प्रमाणं त
। लिंगादिति । लिंगं हि वचनात् । मकत्वादि । कथं तद्धि नियोजकं स्यान्नतिक्रम
ण । लिंगानतिक्रमशब्देन लिंगविशेषानतिक्रम उपात्तानतमस्य यथा लिंगं
लिंगवि । शेषानतिक्रमेण । प्रथमलिंगाण तेन प्रथमेन चतुर्थलिंगाश्चतुर्थेलिं
गं वैकवचनबहुवचनाभ्यां वा च द्विनीयतनीयाभ्यामपि प्राप्नोति । सत्यं प्रा
यस्यात्संनिधानाद्व विशेषावगतिस्त्विह । न त्वेवं तिस्रो देवी प्रभृत्वे हृदनुमंत्र राम
णं भावास्याप्नोत्विति । नो प्रथमचतुर्थयो । रकल्पयोगात्नापमपि । दोषः २२

।धर्मिणोऽभ्यासिरभ्यासिः प्रसक्तेरेवाविंत्य।तथा हि तावति वैशिष्ट्यं बहुत्वं प्रथमे
यतः॥ तन्नानेकत्वयोगिनः प्रथमेऽनेकत्वयोगिनश्चतुर्थ्येन॥ ॥सर्वोत्तमे
नोपापित्वात्।वाशब्दोऽशेषपूर्वपक्षव्यावृत्तौ।यदुक्तं चतुर्थपंचमाभ्यां प्रथम
चतुर्थाभ्यां।वत्ति।तदुभयमप्यनुपपन्नं।कुतः।पक्षांतरे प्रबलप्रमाणांतरसंभ्रा
वात्।किं तस्य स्थानंतरमुत्तरमेनानुमंत्रणं सार्वधौ किं च प्रमाणमनुपापित्वात्
।उपपमुनः पुनरेतित्तु पापी।सर्वे हि ह्यः प्रभृतयः पर्ववमनुपपद्यंते।एवंस्वभावा
श्च।तथा हि चतुर्थ्युद्देशेतु तमावसारह्यागतरत्नस्यच्छेदोने।तस्मिन्नपीष्टे पु
नरुत्तमोऽधुनाह्यौ य कूमागतरत्नत्रोपामानता यजिरागच्छंत्नो यत्कालयति
।पुनस्तद्दनस्तरमागच्छत्युत्तरेणोक्तात्यद्रस्येवं सर्वत्र।स्येवच्छेदो नमागच्छंत
स्तद्धर्मिणो भवंतीत्युत्तमोऽनेवानुमंत्रणीयाः।एतन्नस्थानान्नास्ति जोल्लद्ववत्तमे
नापि योगुणः।तन्नस्थानतल्लाभास्म्यपिल्लातनन्तद्गुणनपि।अथवा पापित्व
त्वे।तद्विकर्तुपंचमं यान्ति।तस्यत्यन्तेयजो संख्यानिवेशो भेदबोधकः।प्रक
रणो यदेत्यन्तं संख्यासुतंनकांक्षति।संख्यान्तरभिमतेषाकर्म पूर्वसमा
श्रिता।तावन्मद्दयप्रभिन्नत्तमह्वितत्तावतिदेशतः।प्राप्तसंख्यांतरलोहविशिष्टं

श्री

२३ 23

अथ यत्न पूनः॥ यागक्रमानेन यापूर्वीय भेदे जायते ध्रुवं। स्वरूपसंनिविश्येय
मुपमर्दः स्वरूपहृतान नोनवादिसंख्यायाप्रकारांतरतो वि। ज्ञातः। प्रयागहे
न्नतीतानप्रकारः सोऽप्यपेयत। अयणीयत्ततोऽभ्यासः पंचमस्याधिकोयजिः
। नह्यनभ्यस्यतमंख्यापूर्यातविरातिश्रुता। एतावान्यं वमस्तेनातस वैतमुया
यिनः॥ तत्स्वरूपस्वमापन्नास्तु कर्मायायतो मताः॥ ननु। अन्यूनाधिकरूपं
घन्निः यथा योऽपते भक्षां होमेष्व्यादिवदेव स्यान्न चायमीदृशः पुनः॥ रूपान्य
न्वादेवतानीनेदेनानोत्वनेकतानन्दोषोऽभ्यस्यते यागेगुणोभेदेपि दक्षव
त। रूपं त्वयवयवं यागेयद्यये। तो गुणो मतो। देवताद्वयमनयोः कारकत्वा विज्ञे
यतः। कारकांतरयोगेपि यथा जयजिरे वसः॥ वौ स्मीमास्यावमा हूवदाक्षाय
ण श्रुतिर्जगौ। गुणभेदेपि संपत्तिः पूर्वैवाभ्यासतो मता। अत एवात्रने यस्मि
न्न भ्यास उपपद्यते। नात्रोस्यान्नवाभ्यासन्निपापुनः। नद्दोषोंगयुनावृत्तिः
कर्मणामिववोद्यते। प्रत्यभ्यासं समाप्तिश्च सर्वांगानां यजत्ततः। दृष्ट आ
वर्त्तात भ्यासो नांगसं। चन योजितः॥ एवमर्थद्वयं होतारथवास्यप्रकारतः
दैत्ततो यागसंघातउपायी पंचमस्ययत। द्रव्यं वासारणं यस्मात्वनुस्योनम २३

मर्थेना। दातुं स्वत्वं यतोऽस्यस्य विभायेनार्पणं च नः। समर्थः सर्वदानाय अशे-
षाऽस्येश भावतः। सामान्येपि प्रया जल्वे नमे वसुपधावति। तदभ्यागतरूप
त्वाद्धुक धर्म्मसमर्प्पणा। पंचमोतिवदात्मोपं छानमस्मै ददौ स्वकं॥ अथ
यवा। छेदनाभावतो यन्ता शङ्क्यापारतो यदा। अपत्यं त्यात्मनः पूर्जितं सं-
निधावुपदेशातः। प्रजत्वं शाप्रपूत्यर्थमति। दशं यदानतदा यो जीर्णमाचतं
कौडं युगसंघमपूरक। तेन तद्दत्तो जातं निराकांक्षं प्रधानकं। ततस्तत्संनि-
धौ संगोपागानां स्वाभ्यपेक्षितः। निरग्रयत्नमाकांक्षेत्साद्दश्यात्वं च संगतः
। अस्वतंत्रापतः पूर्वैः समर्थः पंचमस्तनः। तु यापीवारणार्थोयं ज्ञातो धर्मा-
न्य देशेनुसः। पंचमोति शरण्यो यं छानं नेनाऽत्यरे वपतः॥ ॥ एत्य जुह्वामी
धारणं ध्रुवायां हविष उपभृतश्चाणस्य आगस्य वेदेः पश्चात जुह्वाजोहाव
नाड्येन तनुह्यामि धारणं जुह्वाजायान्ततन्त आड्येनाभिधारणं ध्रुवायां हवि-
ष आहस्य छात्याज पुरोडाशीदीनी कार्य। उपभृत श्वेस्य यभृदाड्यस्य। पतु।
केश्विदुच्यात ध्रुवादीनी गृहणामाड्यच्छात्री व्यदामार्थमिति तदनुपपन्नं
। हविः शब्देन स्त्राज्यस्याड्यस्या पिगृहणान्तन्वाएनत्वात्स्येव नाद्वतायेह हवि

श्री विगृह्णन्त्र द्विरुक्तिः । यद्वा जमिति । तेनाऽऽज्यमपि स्थालीस्थं हविः शब्देन गृ
२४ हीतमित्यभिघारणं प्राप्तं नयामतं चाऽऽज्यस्थालीरहितानां येन पंचमो देवताना
मिकृत्वा यागसिद्धेस्तदर्थानां हविषां साध्यानां । तन्न यातयामत्वमुपपन्नमने
नापनोद्यान् । नवाऽपस्थाल्यामाज्ये ज्यमानदेवतासंकीर्तनं पंचमेत्वाज्ञातेन यात
यातयामास्य उत्पन्नं तस्य ह्रासायाभिघारणमथवाऽतिरिक्तमिवतत्ता संकीर्त्य
मानदेवतानां आज्यस्थाल्यामाज्ये नज्यमानत्वात् । उपस्तरणाभिघारणाभ्या
ध्रुवायायनेनेन वा । अथ तन्त्रस्याऽक्षा यागसाधनं साधनसंस्कार एकत्वात् । या
गसाधनं हि ह्यवदानं । ध्रौवमाज्यं वामन संस्क्रियते । नेनततः खुरवत्ताट स्रवच्छ्रा
णमुत । द्वे वत्तु । स्वत्तं तवत्तास्यवदानसंयोगात् । अवदानसंस्कारो हि यागसाध
नस्यैव द्रव्यस्य अवदीयते रक्ष्यते नेनेत्यवदानादेः । रक्षणाद्द्रव्यस्येतद्रूपं
। यत आह । तद्देनां तद्दवद्यत इति । आज्ये पितृमिज ननेनावद्दानाघ जिसा
धना । त्वन प्रधानत्वात् तस्यान्न आज्यस्योपस्तार्यहि हविषोव हायायोपरिष्टा
दाज्यस्याभिघारयन्ति सेषा । ऽपनमि श्वाहृति हूयात इति । उपस्तरणाम्रत्यपस्त
रयाः संस्कारमात्रोपयोगान्नित्रश्रणोऽश्रवणात्त्वनाज्यं प्राशयमिति यद्द्रुव्यतेतन २४

न्निवर्त्तमन्यपरत्वात्स्. यातहीयंहविराहुतिर्यजमानसंपन्नेनाज्येनभिघार
णात्। अयं च हविर्यज्ञ आज्यद्रव्यसाधन एव तेनाज्यस्यैव प्राधान्यं। येनाह
स आज्यस्योपस्तीर्णा।र्यव्यपक्रम्याहृत्वा आहुती सोमाहुतिरेवान्याज्याहुति
रस्यात्तत एषा केवलीयन्सोमाहुतिरथैवाज्याहुतिर्यद्धविर्यीज्ञा यस्यपृथुरत्नेदाज्य
मेवेन न्क।रातिनस्माहुभयत आज्य भवतीत्यभित आज्यग्रहणप्रयोजनं पुरो
डाशादेराज्यभागापत्तिं ब्रुवती व्यागसाधनमाज्यमेवेतिगमयति। अत एवो
पस्तरणाशब्देन प्रथमवेदानाभिधाने सर्वप्रदेशास्तेयथापुरोडाशावदान
निधानं स्यादेवं तस्माद्वापत्तिः स्यात्।। साधनद्वारतो हिन्वमाहुतीनां व्यवच्छि
त्तौ तेनाज्यस्यैव मुख्यत्वं हविर्यज्ञेपाशोरिच्छितायवाज्यस्योपस्तीर्य स्वा हविषो
वदाय इति व्यपदिश्यते तत्सामान्यविशेषतः। यथा कौडिन्यं भोज्यपित्वा ब्राह्म
णा भोजनीया इति। अत एवांगप्रधानदेवतायागविषयत्वात्। सुतरां यातयो
मत्वमस्य जातमिति येनयत्संस्थापन व्यजनिष्पातनाथा यता याज्यस्थाल्या
स्यायति घारणं पुनः तरमत स्रुग्शब्देन हविः शब्देनवाज्यस्थाल्यामुपदीरस्या
तिघारणं मन्त्रितं। यद्ध्रुवायाहविषइत्यादि तन्त्रमार्थं। प्रधानाप्रधानयेप्र

धारेसंप्रत्यय इति स्याद्याजनानाज्यभागप्रयुक्तं ध्रुवाभिघारणं । किं त्वंशुयाज
प्रयुक्तं । तेन पुरोडाशोत्तरकालं प्राप्नोति । अथ चाज्यभागप्रयुक्तमपि स्यात्तर्हि का
लभेदात्पुरोडाशाभिघारणम । अथ पुनः प्रयुज्येत । यो ऽंशुयाजद्रव्यसंस्कारार्थे
तस्माद्ध्रुवा निष्क्रमिदं कर्माभिधानमिति नार्थान्तरावगतिरिति । इदमिदानीं वि
चार्यताम् । ते नैव यथा पूर्वं ९ । हवीं ९ ष्यभ्याघारयन्तीति गुणविभक्तिनिर्द्दिष्टाच्छे
षस्य हविःसंस्कारार्थता । उत्पत्तौ पशुक्तस्य प्रतिपादनाकांक्षायां हविरभिघारणप्रति
पत्तिः । न्संस्काराशेषद्वारेणेति । किं तावत्प्राप्तं हविःसंस्कार इति ब्रूमः तत्र द्वितीया
निर्द्दिष्टान्क्रियया हि हविर्गतः । कश्चिदतिशयः प्राप्नोति । स च हविर्निष्ठापूर्वज
नकः परमापूर्वोपकारक इति हविषः संस्कारो न तु विशेषस्य क्रियां प्रति साध
नयोगेन गुणो विभक्तिस्तत्तोयान्ता न ति । अतः पशुपुरोडाशस्यांगसाधारण्ये
न प्रयाजानामपि साधारण्यात्संस्कारार्थो जोहवस्थापनमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्र
तिपत्तिर्ध्रुवं कार्यामाभक्षे षस्य संगातिः । अपवृत्तगुणोस्तो हि संस्काराविधि । धे
युक्ता । आज्यभागप्रयुक्तान्ते शेषो ध्रौवस्यं भवेद्यतः । न तु सर्वहुतो तथैवेति । ह्यद्य
नीतरं ह्यया । शो । षालस्य घास्वमात्मानं क्रियान्तरं प्रयोजयेत् । उत्पत्तिरवशे २५

25

यस्य वार्थो सर्वहृतो निजः। ते सर्वहुते यस्मिञ्छिष्यत्येव तु। लक्षणतः। शेषशब्द
प्रवृत्तिश्च शक्यानेन तु बाधितुं ततन्निर्गमनीयो नः संस्कृता हविषः स तु। नन्वि
दं। लक्षणतः स्थितानपेति यत्तिरनंतरं। मवेदो॥ वा निःसंसर्गः परिहर्तुं न शक्यान्त
सत्वं शिष्यं चं यद्भक्तवचनात्स्यात्तिवपत्तितः। ८ गतं यद्वा शिष्टन दातुमवन
शेषभाक्। नन्वत्राध्ययनं स्वप्रमयातयामकारणं। श्रुतं श्रुतौ कथं तस्यान्सं
स्कारो हविषामयं। द्वितीया श्रुतितो। बोधः प्राधान्ये हविषीयतः। तृतीयय
गुणत्वं यद्वान्यस्येह प्रतीयते। ताइ हक् त्यना दोषोऽद्वेषस्तिपत्तो महानाते
नात्र परिणामः स्याद्विनतो रथयोगतः ॥ श्रुता वाध्ययना शुकं। स्तोत्रप्र
तिपादनं नस्वार्थेनतुष्यमाणोऽस्याद्विध्यहे शेषावाक्यगो। अर्थवादत्वमेतेषां सं
स्कारो तो मगम्यते यावेतिसंनिपत्यानितावनामभिधावणे। कर्तव्यंतावद्
ष्ट; सा। वीर्यर्थः प्राप्तिश्च जातिकर्क संमत पक्षो यत्नो षणायोपवृंहितः। रहस्य
श्रुत्यभिप्रेतं हविषामवसंस्कृतिः॥ द्वितीया श्रुतिसंगाहृ वीर्यषीति प्रधान
ता। प्रतीयते हे विषाऽप्यकरणत्वं स्फुटं यतः। अव्यवधानयोगेन तमवर्थे
न योगतः। तथेदं वेहविर्यद्वद्द्रुतिमक्रमप्युक्यते। तस्यैही व्याभिघारस्य

श्री २६ प्रयुक्तिः । राज्यभागगा । वपां । वनिवपायाग प्रयुक्तमभिघाराणां तु च्यतेनप्र
योजकं पृथक्कृतः । अभिघारणमाकांक्षन्संस्कारं द्रव्यस्य यं । पशुरपि श्रुतेर्वा
क्यादेतद्देवास्यसर्वतः । प्रतिपादनमिष्टं । वत्पृषदाज्यवचोदया ॥ प्राप्तानिरर्थ
26 निष्पन्नः संस्कारो निश्चितस्तु तः । दृष्टार्थसंभवेत्त्वन्ताया योऽदृष्टपरिग्रहः । वि
विच्यती कथं दृष्टो होमे नापेक्षणो घट्टिरिक्तन्त्वस्यध्रुवो । नेनतद्रागेन यादृव
दृश्यनानत् । अगाघे । वन्तसंयोऽयं प्रधानेन नाऽन्यभागयाः । अंगाऽप्यवि नशिष्टं
स्यास्वाद्यानपत्यधानता । वेः । हविषामभिघारे पिनिः । शेषत्वं न जायाना । वस्तु
स्वभाववतो वश्यं तिष्ठत्येव हीनं स्रुवानवनिः शेषता कार्याप्रग्रहे विनियो
गतः । अनादिष्टग्रह श्रुत्या सर्वापि लिस्यवाक्यतः । अनादिष्टग्रह श्वास्य
धामनोमेति मंत्रतः । ततदनादिष्टाज्यव्यहृपेगोवेति शेषतः । स्वाल्यास्थं व
दनादिष्टं तत्रा थवैवं विधश्रुतः । तदन्वपादिहायानमास्वभागादिपागतः । न
वाप्यमनुवावया थ देवतोद्देशनं तानाश्रुद्धिः । स्वग्रस्थमाणाड्ढेः संबध्यानिवि
शेषतत् । व्यवहितमनादिष्टं स्रुक्कोतिनवि । शषितुं दृष्टोर्थो नो नवस्यो यमा राम०
स्मभ्रच्छुतिपीडनं । लक्षणाद्व यमयेवं न भविष्यति दोषदं । अर्थान्तरहयंक २६

त्स्याप्य कस्य नायौरवायन। अभिघारणान्तत्तस्माद्दुस्ताद्योहविषां गुणः। प्र
मादान्सर्वे होमे स्याद्धि नाशेषासमर्थता॥ ध्रुवस्यास्य तदाग्नात्वमाज्यमात्रं प्र
माणतः। जुह्वामाज्यं परिशिष्टं श्रुतितो न तुल्यमिति। न परिशिष्टेन संस्कारस्त
स्यैव तस्य संग्रहः। न ह्यन्यदत्र द्रव्यं स्यात्। तोजो हावननवि। शेषग्रहणान्तेन दो
ष आज्यमात्रमेवास्य वाक्यशेषात्प्रतीतिः। अयानयामध्राज्यं चके वत्स्य
ऽपेन संहृतिः। तयामन्त्रास्तुतिर्नैव प्रयोगे पि परिग्रहात्। अशेषान्निष्पन्न
न्नाज्यान्मन्त्राकाराभिधानतः। संस्कृतिमात्रपाठाद्वै संस्कृत्वं स्फुटं यतः
। यस्य कस्य च हविषो वद्यतिरिति श्रुतेः। निःसंदिग्धं करोत्येव संस्कारे
णोपसंहृतिं। परामर्शेन मा। स्येव यत्कारोत्पन्नवा षष्ठ्याधे यथा एवं हवि
षामभिघारणं भ नोपयोगतानेन संस्कारो यथापक्षे। नाप्रतिपत्तिः संदुशेषो
न वाच्यो वचनाद्यतः। उत्कृष्यत्वे न भावेन विहितः संस्त्ववाहुतौ। मन्त्रेणास्
स्रुवात्तस्माद्धुत्वे नोपदिश्यते। नाहविषि क्षारिते यत्र स्यादेवप्रतिमादनं। नहि निः
शेषतः शक्य आज्यासेको हविषापि। प्रतिपत्तिरनस्तत्र संस्कारो हविषामिह। पशो
पशुपुरोडाशेऽभिघारो न गमिष्यति। प्रयाजसंनिधिस्थैर्यं संस्कारो यं प्रयुज्यते।

श्री
२७ ।प्रत्तातो न त्वग्दृष्टत्वाद्वो द्वक. लत्वश्शान्तिमान्॥ ॥ आज्यभागाभ्यां वचन्त्याग्नेय
ना सोम्येन। आज्यभागाविति कर्म्मणो नामधेयं संव्यवहारार्थमाज्यभाग
प्रभृती उक्तमेकद्वित्वादौ। अन्वर्थसंज्ञा वेयातान्याः वरन्ति प्रवरन्ति तावनुति
ष्ठती त्यर्थः। तत्र देवते आह। आग्नेयेनाग्नियागेना सोम्येन सोमयागेनवरन्ति
शः ह्यायजतोऽइष्यत्र याध्वर्युरिवैनेहं विभिः प्रवरन्तीति यजन्ति त्वान्समाख्या
नाद्दाज्यहविष्कत्वात्। ध्रुवायां आहवनीययजतयो ध्रुवायाइति परिभाषि
तत्वात्। अत एव तिष्ठन्होमवषट्कारप्रदानयाज्यापुरोनुवाक्यादिवत्वंतनश्च
नुब्रूहीत्यादि पुरोनुवाक्यार्थप्रेषणोक्तिमवदानग्रहणात्प्राक्कृत्वं पाव्यृह्य मा
णो हन स्यसर्पिरसे चनाद्व मुराज्यस्यावदायेति। तथाग्नयेनुब्रूहीत्य. पञ्च
म्य स्य स्थाने त्मा रावेस्या दीननुसहोत्तरकालयोरपिद्वश्यते। यथावृषा पांड्राव
द्यन्नाहाग्नी षोमाभ्यां छागस्यातिपुरोडाशो वस्न्तकारी वद्यन्नाहेंद्राग्निभ्यां
वुरोडाशस्येस्यतितत्यापश्पववतेषु सर्वेषं गेष्युतस्मात्। नषीनावद्येद याहा
ग्नी षोमाभ्यां छागस्यह विषइति। सर्वावचनादेतद्विज्ञाति। ननु विपरीतं
कस्मान्न भवति। न अनव्यारचात्। पशोपसु पुरोडाशे वना वांतरे नास्यर्थे २७

ऽग्नस्यैवार्थस्य विधानात्। तु नयोर्वर्तमानत्वं। यौगपद्येति कारणं। क्रमा।
र्थाश्च प्र। यो गोऽपि वाचनं चरमं श्रो। विध नेन त्परत्वेन नास्ति संप्रवृत्तेरत:।
साकमेधाहोतु अस्यो थ र्थोऽस्ति दक्षिणोत्तरो दनयोरुयादानत्वं न तु स्तरत्र
तुह स्यापुन: स्थल्मा ज्य प्राप्यणंच। ननु पुरोनुवाचनमश्रुतमन्वयप्राप्तमेवा
रूढ्युत इति। प्रत्त। नो पूर्वमनुवाचनमस्तीति गम्य। ते। तस्मात्पूर्वमनु ब्रूहीं
ति। देवताकेवलं न र्विधायागेथे श्वर्ययोगत:। स्वामित्वं देवतार्थश्च यागेऽपि न
विरुध्यते। ट कूष्ठ णोऽप्रस्ता। यो ब्रूं। ता या ग्गोत। हवा। तो तत: चतुरवत्तं सव
षड्वारा सु। आहवनीयय जतयो ध्रुवायाइति ह विमात्रे मुक्तं नावद्दानपरिच्छे
दस्तदर्थमुक्ता। तासवषड्वारास्वाहुतिषु चतुरवत्ते होतव्यं ववनात्त। हे चतुरव
त्तं भवतीति नन्ववदानमात्रसंपाया स्वर्थे अविस्यति। नेतत्। यघ जतइ
त्यपक्रमादुत्तरत्वा। चत्वा अनुवाक्यायथयाऽया थवषड्वार इति यजति ध
र्माणां संपादनात्। तेन सवषट्कारास्वित्युक्तं। न त्विज्जुहो। तो चतुरवत्तं न प्रा
प्नोति। स्त्रवषट्कारा हुतित्वात्। ननु मास्य ति योर्गो मास धर्मा जुहोत्यवि शेषा
दिति: पुनर्विशेषातिदेषाति देशात्। ननु नायं विशेषातिदेश: सामान्येन

श्री सर्वपोऽस्मिमासधर्मप्रापकत्वात् न त्वर्थलोपाद्युक्त्या विशेषनिष्ठत्वं भविष्य
२८ ति। न त्वेवं लक्षणे विशेषनियत्वेऽपि बाधविशेषो बलवान्। तस्य प्रतानक्ष
पक्षपातात्। यथा प्रयाजादि परिवर्ज। न नशेषपदार्थजात प्रापितमपि
अर्थलोपाविरोधात्। स्मा। कथं वित्स्वरि स्पागो यथा। तत्रैव जुहूपभृदाद्यस्म
28 हणं जनितत्वेषु कंडन। यथैणादे तस्मादस्याप्रपितहि वयपयुदासपरत्वान्न
व नुर्ग्रहीतं। उच्यते। वषट्कारे। पक्षावेत्तुः संख्यामिमोजनि। वषट्कारस्य स
ता त्रस्थानापत्त्या प्रदर्श्यते। कथं वषट्कृते होमो जुहोती नां भावदिति। स्वाहाका
रो वषट्कारश्च पञ्चम्यो व्यतेनतः स्थानापत्त्याविदाना नां चतुष्टुं लभते स्यासो
। यजति त्वा विशेषश्च। ह तु त्वेनोपवार्चितः। वषट्कारेणायो गोऽस्मि निस्संता
सो स्वलक्षणात्। यास्यास्वकपमासा यद्वषट्कारयुनं नुतत्। तस्मान् जुहोतौ
चतुष्टत्वमिति सिद्धं। शतरुद्रियेकथमिति। वत्। अवदायावदाया त्रहोमः
कर्तुं न शक्यात। संतत विधानात्। तेनावदेयमपि संततं नश्च का। लेक्या
दुपस्तरणाभिघारणेनं तत्रैणेऽस्य वंसवविदानां पूर्वेतिरकाल भाविते न स
मामानसंबंधाच्चतुष्टत्वं नास्त्येवात्र भविष्यति। ननु द्यावदानं प्रतितिन्तेउ २८

स्तरणाभिघारणे किं न भवतः। येनोक्तं सकृदाज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदाया
योपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति सकृत्कारो यावदुक्तं। योऽयमिति द्व्यवदानवि
धानो नरकालमुक्तं।। तेन द्व्यवदानादुक्तयोरंशं सर्वावदाने भुमवितव्यमिति
। उच्यते। मुख्येव संततनाभा। वाय सर्वत्र न वार्य। नग्रहणे हविषांत द्व्यवदा
नग्रहे श्रुवामुख्येयाग सांतत्यं वचनप्राप्तिनं तुल्य समवाय समामास्यपूर्वव्याये
न तदंगेष्वपि प्राप्तमिति। अवदानग्रहणेपितभ्देवनम्यपदार्थो नरं वावय
ति। ननु। तेन स्यद। यं नरमस्येवोपकारकमेवं तर्हि सर्वत्रोपकरिष्यति। विजाती
यं मव धायकमिति व्यापादवदानत्वाविशेषादाज्यावदानस्यापि नव्यवधाय
कत्वं सत्स्यं। तथाथवदानानामाज्यात्वपदे शादाज्यावदाने द्व्यवधानमेवात
थापदृष्टा उपस्तीर्य द्विर्हविषोवदायाभिघारयतीति उपस्तरणाभिघारणाभ्यामवदानं
पृथगव्यपदिशति। तेनाज्यप्रक्षेप— नत्स्यमाह स्येत। अपि वा उपस्तरणं सक्ष
न्कृतं सर्वावदानतः प्रयोगोवस्फपरतो। यदित्तनत एव शास्त्रार्थोन यासव विदानां
तेनाभिघारणे यवदायाभिघारयतीत्येनदपि सिद्धं। तस्मात्सकृत्तदेवोपस्तर
णाभिघारणे अनन्धापावदानावदाय ध्रुवायामभिघारयत्नायापती ध्रु

श्री वाहविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रतिदेवयद्भ्यः। सूर्यायाऽऽ। धायावगे दित्याउप
२९ स्थुउरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्निति। अवदानग्रहणसामर्थ्यान्निधा
नेमानेव च नाद् निधाने। यन्निधायावघेस्यथावाहनमपार्द्धे देवं तदिति
तं दार्थवाद्दादनुमितमोति। निधानमत्ता लेचावदानं गृहीत्वा गृहीत्वाभि
29 घारणं वा। एतयामकस्मिन्नवयागे प्रत्यवदानमभिघारणमास्यर्थे तु
तएतनत्। सवषट्कारा स्रुव तुरवदानग्रहणविधानसामर्थ्यात्। नहि चतुर्ग
हीतानेऽसमानेस तद्भिघारणात्स्रुवं वसुवे एऽज्ञामगा हूयमभिनिष्ठ घृतेः। प्र
ति स्रुकत्वग्रहणाभिघारणेनुयावदुयादीयातनाव स्रूर्यतइति स्रुकत्वपूर्वसा
मर्थ्यकल्पादि। ध्रोवाऽऽप्यस्यना। येतिप्रतिसृव ग्रहणाभिघारणं प्रति स्रुवग्र
हणमितिघतक्ष्येवदायावदायेतिपदुष्मा॥ नानदाऽस्य ग्रहणस्याथवदा
नप्रत्तस्यर्थेतेन यत्र प्रादय चेनावदानतया ऽऽग्रहणं तत्र ध्रुवायाएवा
भिघारणं स्वक्ष्म तएवोक्तमाहवनीययजतयो ध्रुवा याऽइति। आहवनीये
यजतयः पत्नीसंयाजव्याह स्याात नाहवनी। येनिर्वर्त्स्यमानायां यदाज्य
द्रव्यं तन्निसिद्ध्यर्थं तद्ध्रुवायाऽऽपादेयमितिप्रधानयागउपस्तरणा द्युपित २९

नरणा न एव कर्कोणंयालिंकं चिद्धे नेडादीनां यागसत्वमा। तत्र ध्रुवायास्त्वहण
मात्रं कायन्तरड्डाप्राप्तित्रा घारां अङ्गे करिति। न त्वविकृत्वमने। यस्य साक्षाद्यजति
साधनत्वं तस्मात् ध्रुवायाएव यजत्यर्थमुपस्तरणाद्यपि ध्रुवाभिघारणेवाथा
यत्तामिति सर्वत्रानवोपस्तरणाघाज्यंसंस्कारमात्रमप्रधानं। भोजनादिवदान
कविघट्टवसाध्यत्वाघारस्या। यथा भोजनं भक्ष्यभोज्यपेयादिसाधनामवं
यजनमपि परं शान्तेयातिशययोगान्संसर्गद्व्यदुःस्वादुस्वादुंकारं भोजयती
ति माहानपराध आज्यस्यायेनमदेयद्व्यतास्याऽयात् ननु भोज्यमिति व्याप
।दृष्टान्तेन्सा धननामा हनेनदनायासमिलनमस्यार्थो नाभ्यवहरणमात्रं
न क्षादिनिर्वि। त्राष भोजनार्थैः साहचर्यात्। तस्मादाज्यमवदानमन्तं उपस्त
रणादिलब्धसंज्ञां नरं प्रदेयाम वसन्स्वभावतः स्वादुजननशक्तियोगान्संसृष्टं
पुरोडाशाद्यवदानं संस्कारोतो जिननदर्थे। त्वनन्तगुणत्वमिति यजतिसाधन
।त्वन ध्रुवायाएव ग्रहणीयं॥ ॥अनुब्रूहीत्य॰ न्काबापव्याहारन्होता चाश्राव
णान्। मोनेनुब्रवणंतुर्वलिघान्नवाचनादिकं। अतोस्याह्वानादीनां नाशि
स॰ नेविधायकं। अनुब्रूहीत्य॰ कानापव्याहरेदित्यनुब्रूहीति ब्रूयादित्य॰ व्य

श्री
३०

ते। एवमाश्रावयेत्। अस्याश्रावयेद् वषट्कुर्यादित्याद्युपविहितं। वदितव्यं।
आश्रावणं च प्रजनितिस्थानाठा। ततनवकर्तव्यं। पुनरावर्तितव्यं, मणाधमनिल
रं मा श्रावणे धर्माम्नानात्। अनुब्रूहीत्युच्चा श्रावणे यावन्त ब्रूयाद् ध्वर्यु
र्होता च आश्राविते यग्नीदाय। अस्याश्रावणात्। अस्याश्रावणं प्रायाग्नी न्त ब्रूया
30 दाश्रावणानंतरं   अस्याश्रावितं ध्वर्युणा होता। प्रैषात्। होतृप्रैषाय जैमिनि
न्याया ध्वर्युः पुनर्न व्याहारत्। अस्याश्रावणमारभ्य   होता च यज्ञाते। यजेत्यत्र ते
वषट्कारं प्रायद्धोता नापव्याहरेत्। किमिदमपव्याहरणमयप्रयोगो शास्त्री
ये व्याहरणमितियावत्। एवं तर्हि शास्त्रीयव्याहरणे गीर्वाणवाण्या अवि।
हितपिमन्त्ररहितं च। तमापरा। धामविष्यति। नेत्न देवं विहितोच्चारणं विना
मंत्राद्युच्चारणमयपव्याहरणं पश्चादपगतं व्याहरणमपव्याहरणं प्रत्यो
हितं तदाश्रयात्। वनश्रूयातात्। न पञ्चो पकारक व्याहरणे न पञ्चत्वदाश्रितोभ
वत्यस्य व्याहरणेननतो। येनितस्मादपव्याहरणं मपञ्चसंबंद्धमुच्चारणं। त
तः संस्कृतमपि नोच्चार्येत द्व्गनीधयज्ञव्यावर्जनेनइति श्रवणात् तदाश्रितत्वे एम
अनपव्याहरणं च श्रुतिः प्रानुब्रूहीत्यादेः॥ ॥ सोमेव ग्रहं गृहीत्वो पाक ३०

रणात्। अधिकारमुपजीवन्नाह। सोमसोमयागेवानन्तापश्चाहरेत
।तत्र हगेह णामारम्भ आद्युपाकरणात्। उपाकरणं तत्रारंभ।प्रेरणं ॥
उपाजननहा तार आहोतःप्रैषात्।उपा त्तने आरंभप्रेरणे ज्ञा।ततुम्हातारोतापं
व्याहस्मुराहोतःप्रेषात्तणो ततमेति कालपरिज्ञापनार्थं उत्तमाणमा तत्कू। आ
गतः शंसनकाल इति यद्धोतुर्जोपनमयमेव होतः।प्रेषरतमभिव्याय होता
वषट्कारात्।तत व्याख्यातं। सा त्वेतहं गृहीत्वाध्वर्युनपिव्याहरेदोपाकर
णापि स्यादो सर्वामततश्रुतं आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे। आग्नेयं यागमग्नेरुत्त
रपूर्वार्द्धे जुहोति ईशानकोण दक्षिणपूर्वार्द्धे। सौम्यं। सोमादेवतं दक्षि
णपूर्वार्द्धे जुहुयात्। आग्नेयकोणे॥ ।समिद्धतमेवा। आज्यभागौ जुहुया
त्। उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हे क आग्नेयमाज्यभागं जुहूतीति मत्तस्य यत्रोएव समि
द्धतमं मस्येततदाहुतीजुहुयादित्यमयमपि विहितं॥ ॥हविर्भर्यावावरती
तिवा कश्शेषः।पुरोडाशावं तरेणाग्नीषोमाउपा ६ः आज्यस्यापुरोडाशया
गयेत्कर्म ध्ये अग्ने॥ षा।मोउपा ८ सुयजति आज्यस्यावदानेरतएव ध्रुवायाः
।सोयामकएव यागः। अग्नीषोमयोरवा ज्यस्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्येति

श्री तुल्यत्वश्रुत्याए।।नविससमिद्धनमग्नेवचशाख्यानुष्ठानतः। पश्चात्त्वसमिद्धन
३२ मेमस्येतन्नदाहुहृतीजुहुयादिन्द्रायाहुतिमात्रसंबाधनससमिद्धनमत्वविधा
नात्। तिस्मुवमावास्यायाः। होत्राम्नानात्। अमावास्यायां विस्मुर्वष्ठपां
शुपद्ध्याः। नाग्नः।।वा।मे।।नुतः। होत्राम्नानात्। होतुरिदं होत्रं। अल्पधनं
31 वा म्मेवा। तत्रमर्याद्या परं परो पारान्। विस्मवन्ध्रेदिदं विस्मुशिति। इदं वि
स्मुर्वषट्कृते विस्मविति। वैस्मवस्यजुषाणो वेति। यद्यपि विशाषएविकल्पः
तथापि ग्रोक्तपूर्वकालदादिज्ञानपक्षएवायं विस्मुविकल्पः।। ।।याव
द्धविरुत्तराद्धे स्विष्टकृतः। याचदेवधारणाइति। यावज्जिहवीर्द्धविनावतो
उत्तरप्रादशास्विष्टकृतावद्देया। सवाउत्तराद्धार्द्धंवद्यतीतिवचनात्।। ।।त
त्रएवहोमः। तस्मिन्नेवप्रादेशे होमोपि कर्तव्यः। उत्तरार्द्धे जुहोतीति श्रव
णात्।। ।।तस्माद्दशेषात्। यावद्धविरितिवचनात् ध्रौवाससस्योपांशुयाज
हविष्टनप्रा। सोनिषेधोयमारभ्याज्ञातान्। ध्रौवात् अवदानव्यं स्विष्ट
कृतिनानुतएतत्। अशेषात्। नह्युपयंउपांशुयाजानन्तरं शिष्यः। तत्कार्यति
रस्यास्मात्कर्तव्यत्वादुपस्तरणादेः। ननु ततो नंतरशेषत्वेनस्विष्टकृद ३१

नुरूपं भविष्यति। सत्यां भावादेवं पुरोडाशादिवच्चिन्नसंयुक्तमुत्पन्नं स्यादि
दं तु सर्वार्थमुत्पन्नं। अथ यच्चतुर्दृत्यायां गृह्णाति सर्वास्मिन यज्ञायगृह्णाति
ति वचनात्। ननु सर्वशब्दोऽत्र पर्यवसितः। अग्नौ। यामीयप्रत्यभिघारणोऽ
त रत्नकार्यादर्शनात् न प्रस्तरं जनादीनामवशिष्यमाणत्वात्। न नाशेषत्वा
त्वावदेयं स्विष्टकृतिति धोवात्॥ ॥ अत्र संस्त्रा मानुजिनिः। अत्रसाहुतिरच्छा
न परिहृसउ जरणाहूतु होत्या हुत्संतरेणोसंस्त्रणो। एवव स्विष्टकृत्पाति पति
रदृष्टार्थश्रायणो नेराहूत हविषष्ठत्नत प्रयोजनो भेज प्रतिपाद्यते। अदृष्टा
र्थश्रयागाभिनिवृत्त्या तेनया वद्रके न निवर्तते। न। तत्र स्यादृष्टार्थामेव केवल
निवर्त्यो। ननु दृष्टार्थदृष्टादृष्टार्थवा एतद्वोभयार्थत्वाद्वस्येवाकथमेतस्यो
भयार्थतेति। वत्र शृणु। अत्र प्रसिद्धेतावदृष्टार्थत्व। चरितार्थस्य द्रव्यस्य कथं
चित्प्रतिपादनापेक्षायां तत्पूरणात्। अदृष्टार्थता व यागाभिनिवृत्त्या यो
गो हि प्रयाजादिवदृष्टोपकारकः। राजा। स्विष्टकृद्भावनाहि पुरुषार्थभाव्या
मलभमानाप्रकरणी संनिधिंगता तन्नानुपकारकत्वेनागृह्यमाणत्वानं
ग्नाहृपितुम परर्वमुपकारप्रयोजनवद्भक्ष्यापि त्वाप्रधानेन प्राह यतितेना

श्री इष्टार्थं च समर्थ्या। अगेणुभावना नास्ति विनियोगप्रधानतः। एवमर्थेवं त
३२ था श्रस्य पुरुषार्थेन संयुज्जिः। उत्पत्तिर्नियतानाभाव्याद्विनियोगोस्य याकथं
विनियुक्तं प्रयोगे गुणत्वमिव गृह्यते। ननु इष्टप्रतिपादनफले नोपकारे
णैव गृह्यते। नैतत्। प्रतिपादनं हि दृष्टगुणोपेक्ष्यते। न प्रधानकर्मणा
। तेनापि न यागरूपेण। तस्माद्यज्जिरयमुपकारं कल्पयित्वा प्रधानेनात्मान
संबध्नाति। तेनोमयार्थ घ्राजुहोत्यावपि प्रवर्त्तते॥ ॥निधाय संचरमभ्यक्ष्य
प्राशित्रमनवद्यति यवमात्रं पिस्यलमात्रं वा स्पतरत आज्यमनुभये। ता वाग्न
यात्। निधाय स्रुवो वाचनिकमिदं निधानं। तरण निर्हयन्ति विसोवनमार्ग
च्छ तद्वन्ति संचरसंस्कारो यमभ्यक्षणमनुयाजार्थस्तेन समन्वनुयाजेभ्यस्यात्
॥ननु। तत्र प्रयोजनं संख्याः संस्कृतोभ्यक्षणादिभिः। मरणापनयनस्य च इ
ष्टार्थो यम विष्णवि प्रधानार्थं च मस्ये वं। हृद्धांग हारतोपि वा। अनुयाजार्थ
ना ध्ववेन्स्याद्द इत्थं कल्पयते दिह। प्रधानेनापि संबंधो। द्वारद्वारिकयामव
तानदोषः उपकारस्यभाविचे नाधिको गुणः। स्रो ध्ये भ शं प्रयुक्तं यन्साधनं तु
वतां भजते। असिवक्तस्तुनः कार्ये प्रयुनक्त्यर्थं स्रुसंस्कृतिः। अपेक्षते यथात ३२

32

द्रा धारोपि द्रावा ता र्थकः। आकांक्षेत्येव संस्कारं द्रव्यो। तार्न न पूर्यते। उ
न यार्थत्वमथस्य भवत्वे न निवार्यः। तथा च नेकं वलस्य च विपुलोप चनि
त्वया। प्राशित्वमिति हि विंपडः प्राशनार्हत्वमवद्युति। वंडयति ह यघ्नुरो
ति। अवदान धर्म्म। लक्ष्व घतेः प्रा। प्रविशेषयति यव मात्रं यवप्रमाणं पि
स्य स्ता पिप्पल फलं तन्मात्रमाणं वा स्यात्। बे यावन्मात्र मिवो वा व घे हि इति। यथ
पि यावछद्वः सर्वत्र तुल्य रत्नथापि शाखोत्तरे द्वे शकले अव घति यव मात्रे
पिप्पल मत्र वेति यावछद्वस्या विशेष वाछादनात् पिप्पलस्य फलं वृक्षवि
कारा व नागतस्य फले लुगिति लुगंतं फले पिप्पलं यव साहचर्य पति। अस्यान
रतः पुरस्तादुपरिष्टाद्वा। उभयतो वा। अधस्तादुपरिष्टाद्वा। अत्यन्तर न
आज्यं तु यदि धस्तादुपरिष्टाद्वा स आज्यस्योपस्तीर्यते हि इति। सो वदानाया यो
परिष्टाद्व्यस्याभिघारयति। न च थे पेयच्चतस्या वदानमेवमेव न दीति
। तेन सू। स्व विशेषाभावे विपि श्रुतिनो विशेषावगतिरवदानं न हि त्वस्या कचि
त्प्राशित्रप्रदान मध्वर्युसंचरेण पाक्षिकं दीयतइति तदर्थ संचरात्म्फक्स
णस्या शंकयापाहि कात्वन नित्या स्फक्षणमंगं तत्र भवतीति निपरीहरंतित दयु

श्री न्, मं का ॥ इती ऽ ब । नहीयमाशंक्योत्पद्यान्नवुरोडाशैकदेशस्य प्रतिरियंप
३३ त्नः संस्कारो थ, पपुत्रस्यामतिपत्तिरियंपत्नः । संस्कारो थ, पपुत्रस्य नितरो
भावि संस्कृ ॥ तः भाव्यप्रयोगिनः कार्यागति ना श्वेत्प्रमादतः । आनीयम
33 मतीन त्रत्रायश्चित्त । न स्तथा ननु । भूतोप्ययागिसंस्कारे भावो द्रव्यादि नाश
तः ॥ नैमित्तिक क्रिया तस्याद्योपनाशाय केवलं । निवृत्ते द्रव्यकार्येनु भावि
नोपितत्थेति चेत । प्रा स्यविस्मृतिं । नैतत्सतिद्दुष्यत्रि याप्त थानत्व त्रापि
भावादेवसतिद्रव्येव संसृतिः । सत्वं द्रव्यांतरोत्पत्तौ सत्कारेणापुरः क्रिया
। भाविनामेव द्रव्याना विशेषाद्धिकार्यतः । अस्यापकार योगो यत्प्रधानेन
द्यु, तिपिवा । आज्यभाग प्रयाजादौ वाघारे स्विष्ट न्नत्यपि लक्षयत्त दर्शनाशंका
प्रतिपा । तो कथं भवेत् । तस्मादनुयाजार्थमभ्यक्षणं भाव्यप्रयोगिनयाएवं
चष्टे सत्यनुयाज प्रचारो पधान्त नंतरं तस्य प्रचारे संहृते त्वक्षणं भवतितो वे
दभ्यक्षिते त्पस्मिन्प्रवर्धमाणे । तन न संस्कारोपद्रष्ट्येता तस्मात्कागनुयाजे
भ्यो यो त्पो यजतिर्यत्रतत्राभ्यक्षणं कर्तव्यं । तेनप । शोपाभ्युक्षेस्विष्टकृति
सौ त्पेहनि सोम्यवारो । तातीयसवनस ननीयास्विष्टजदनन्तरं । कश्चिदछं ३३

ति। प्रत्ता नो हि स्विष्टकृदनन्तरं तन्त्रमिति। तत्पुनर्विचारणीयं। एवं तत्रासो
म्यादुः प्रचारे तत्रापहार्क्षिः। सं भा। व्यता। नच स्विष्टकृदनन्तरं क्रियमाणं स्विष्ट
न हि शिष्टकालविशेषणमर्हतीति। नथासति पोरोडाशिकमपि विशेषणं
स्यात्तत्तन्त्रयजनीना स्विष्टकृन्माग भावित्याम वाभ्यक्षणं। तत्र प्राशित्रलक्ष्य
कः। द्विर्हविषोवद्यतीति ह विर्मन्त्रसंबोधनद्वावदानश्रवणात्‌ याद्द्वा
त्राविहृ यज्ञस्य यद्द्विर्यमिति यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञशब्दोह विर्मात्रपर एव
ननु आग्नेयात्मरत्नं विभज्योत्स्याग्नेगश द्वोनेकवाक्यनयाहविः। शक्य आ
ग्नेयविशेषणो नविष्यति। नैन तत्। नाकाङ्क्षेदप्रसंगात्। अत्र हि मसत्त्वकति
भागो विधीयते। स च पुरोडाशमात्रस्य प्राप्तस्तत्रयथामेय नविशेष्यते
त्तहि प्रयत्रीन रमाश्च यणी यंसनेवत्तोत्रा याग्नेयशब्दोह विमत्रिपर ए
व। अत एवाग्नेयादिस्वजरं नमस्त्रावयवः स्वशास्वाननुरोधात्। अथ यस्तू
वाद्वि पुरोडाशास्यैकवचनानि हृहि शब्द प्रथमस्वाद्वाग्नेयाद्वा। अत्रापि
पुरोडाशत्वस्याविवक्षायामुभयत्र प्राप्तिरिति पूर्वव्याख्येव ज्यायसी॥
भागो। श्व। अग्नीन्द्रागापेक्षयाबहुवचनं। प्रेन यजमानभागा वग्नीह्वा

श्री गचावद्यति। नागशाखाद्वैकं शाकलं। वशाखादाग्नेयादिति॥ सवो द्व
३४ नात्रग्रहणेनत्नात्स्यर्येनाविवक्षितत्वं। प्राशित्रमपितनस्मादाग्नेयादेव
केवलात्। नैकशाखोमुत्ता। ह्यात्यमर्थमन्त्र प्रकाशयेत्। ततो यः पूर्वयोगे
र्थः स एवात्र भावहूवं। आग्नेयात्सर्वमेवंस्यात्सर्वस्माद्धविषो घवा॥ ने
वंननियमोत्स्येष चोक्तः। हिं पूर्ववद्द्देत्। हविष्ये स्पत्रचोक्तः। हिमो क्षणे
भावबाचियत्। अयोग्यत्वादसंबद्ध प्रकारांतरमाश्यान्त। प्रोक्षतिधातु
मात्रस्पवकारेणानुवर्त्तनं। त्रि। यत्तेत हृदत्रापि आग्नेयस्यैक बाधिनः
। पूर्ववर्हिमिति। चेकत्वात्पुरोडाशेन याग्रुतेः। प्रथमातिक्रमोत्स्याप्यस्तेना
ग्नेयाद्वि व क्ष्यते। यत्तुः प्रजापतिर्विहूः पुरोडाशादिरूपमन्नं। हविष्णुवि
हूमायात्तं सा धनेषु प्रजापतेः। सार्वेषु त्वविशेषेणहद्वियंतत्ततो कनात्
। तस्यनिर्माणमुक्तयत्प्राशित्रंतद्धविष्यपि। संस्कारः। त्रि। यमाणोयमादि
मेकथमापत्तेत्। ते नत। त्रापल क्ष्यं। तद्धवीः ध्याग्नेयशाष्टतः। अत्रैक
त्वश्रुतेर्योगादग्निनैवविवक्ष्यते। प्राशित्रंसर्वेभ्योभागाद्याग्नेयतस्ततः
॥ अध्वर्युसंवरेणात्र स्रुगोप्रहायपूर्वेणेकउपस्य श्येडांयंचावत्तादक्षि ३४

णं तोमध्याद्बृया बहुविः स्विष्टकृत हृदाज्यं। असाधारणेन विशेषणं भ
वती त्यध्व। यदि च संचरो नास्येषां। साध्वर्युः संचर आम्नावणार्थं परिपीन
पारणेन वा त्वालोत्कृणं वं नरादोत्त नव्वस्नणे प्रदायपात्र स्थ्रु स्येव प्रदानं उ
रत्रा पुनराहान विधानात्। पूर्वेणो त्याहवनीयमिति लभ्यते। येनाध्वर्युग
ते संचरे बुद्धिमतेन द्विशेषणेमाहवनीयम परणे त्येनदपि बुद्धिस्थमेवा
त न्तत्पूर्वेणेति। अपामुपस्पर्शनं वा चनिकं रुद्रियणो वषाणेन दवा
रिषुरित्यादिना। न धारुद्रियत्वं। हनुत्वनोपादायति हि तमिति तस्येव प्रा
श्चित्तसमपीणे भवति। इडांपंचत्त्वा त्वा षत्तांक। राती ति। शषः। यदिदं पंचा
वत्तपुरोडाशादिद्रव्यं पात्रविशेषे नाविस्याहृस्यानस्याइति संज्ञापित्रि
यान्तेन नानया संज्ञया धर्मा अपि चादिश्य ह्येनेव प्राथ्यं तपत्नीसंया जादा
वातिथ्यादौ संभवद्विर्यानवेडांते भवतीति। पंचावा। न्यायादशो हृ मदग्निध
र्मप्रासौ विशेषयति दक्षिणेन सोमध्याद्द्बहिः। खहविणायानत्त्रि। तत्त्षामिव
यद्बहिस्तन्त्वात्यावदानवत्त्ना। किं तु दक्षिणेन सोमध्याद्हविषः। ननु चमध्या
त्पूर्वाह्णी। द्वतिमध्यप्रधानार्थं गृहीतत्वात्क्रिं मिदं मध्यादिति भ्यथात्यव

श्री ३५ हीः प्रदेशापेक्षया स्तिमध्यं न हि स्नाष्ठे प्रधानार्थगृहीतमध्येपुनर
पिमध्यमस्त्वातितत एवावदास्या मत्तन्त्रमध्यत्वादवतदुद्देशप्रवृत्तानांमु
रणानीवि घमानत्वादिति। अत्र ब्रूमः। मुख्यस्य मध्यभागमुख्ये साधन
35 भावतः। तामुख्यं तत्र मध्यमस्यास्याथम्यादस्वत्ला भवतः। यदुद्दिश्य दानं म
ध्यं स्यत्कं न त्संप्रदानकं। मुख्यं तथापि मध्ये तथा गौणमेवानेन भ्यते वि
हितं तत्र यन्मुख्यं तद्देवतत्र साधनं। असाधनममुख्यं यत्तद्धि नाशे पुनः
क्रिया। स्यायेनानेन पूर्वार्द्धे गौणत्वनिरस्ततः। एवं गौणमध्यादक्षिण
त्वाश्चावदानद्वयं गात्रं। अथ यवादक्षिणा। पश्चाघातदंतदंतस्कंधमध्यंष
णमाज्ञापस्यचे। नापामना पांनिर्द्देशा न्सनिद्रव्ये न हि ते तेन देवतासंबंध
सति यजिचेनापूर्वसाधनं। तनैकस्माद्वदानग्रहणेनत्वत्वादितिस्था
न्मासद्धंष्य। तथा बहुविः पावं तिहवीऽषिसंतितानांचेति द्यावदानानिग्रहीत
व्यानि। पंचावत्तानामुपपादयीतुमुव्य। तेरिवष्टत्वद्वदाज्यप्रपत्त। एहिरभि
घारणं चेति। न तु दक्षिणतो मध्याद्वाखिष्टत्वद्वदाज्यमितिस्वशाब्देन वि
धानमतिरिच्यते। विज्ञेयविधागकाभ्यामेवास्यार्थस्य प्राप्तत्वात्। संस्यमि ३५

ड्डाशाद्वस्या। वहिशाष्टवन्सं स्कारपरत्वेनतद्धाव्यतायाम। ज्यावदानत्र्यवा
वक्लेपत्नीसंयाजेषु॰ विषो भावात्तद्वदानावद्विरेवावदेयं प्राप्नोति
। परेपंवाव तस्यसंज्ञा। वनसंबधेड्डाशाद्वत्सगृह्णस्य लिंचिद्व्वंतद्धर्मक
मेवोपादेतेनपत्नीसंयाजाद्दौपंवावत्तेव यजमानभागंपूर्वोर्द्धे हीर्घप्रशा
यपुरस्तात् ध्रुवायाः। करोति। हविषः पूर्वार्द्धे हीर्घप्रमाणेतःसापशोर्यविज्ञ
त्पध्रुवायाः पुरस्ताद्वुतिरिक्त देशइति केचित्तद्युक्तं। अनसर्यो। यागेनेयंष
ष्ठीनपंचमीनचायंविश्लेषः। येनपंचमीस्थानेतसर्थप्रस्पययोगात्पष्ठ्यांविभ
षपरत्वेनविविक्ततास्यात्। तस्माद्वैवकदेशेपुरस्तान्निधानंयजमानभाग
स्य। चावनिकमेवबर्हि विस्थापं। येनबर्हिषदंकरोतीतिश्रुवीति। तस्मात्तयोः प
श्चात्स्पर्शे करोतीतिवत्तु ध्रुवाधारमेव॥ ॥इडा॰ हौत्रे प्रदायाविसृजत्क्षि
णातिक्रामति। इडामिडपात्रे हुत्वेद स्वाविमुचनद्क्षिणाद्क्षिणस्या
महर्तोतिक्रामति। अतिक्रमणं होतुरुत्तरं दानं तत्र प्रादक्षिण्येनोद
गागमनान्द्भवतीति श्राहुर्निः प्रादक्षिण्येन होतुः कर्तुं श्रेत्स्पृश्यते। त्याग
स्यानंतर्याद्धोतुः प्रदानं मामूदितीडाग्रहणं॥ ॥इडां प्रतिगृह्य होतुरं-लि

श्री
३६ पर्वणो। अनक्ति इडया। एवं पर्वाञ्जनं भवतीति पुनरिडाग्रहणं। अंजना
त्पूर्वमस्याः प्रतिग्रहणं विधीयमानं नामैवाऽप्रवर्तनीं बुध्वारोपयति
।तन्नो जनना याज्या।पक्षाघातदेवाकां क्षापूरयिष्यति। आत्मनो मामृ दि
ति होतुरिति। अंगुलिपर्वणो अनक्ति अक्षयति अंगुल्याः तर्जन्याः पर्व
णो संधिमध्यस्थो मा यस्यास्तर्जन्याः॥ पर्वणोतेः पर्वशब्दो यं प्रवृत्तः पौर्ण
मासाद्या संधिः संनिहितस्तत्र तावाग्रोंगुलिपर्वसु। तेन तत्कृतसंधिः या
त्पर्वशब्दाभिधेयकं। तथा चाभियुक्ताः पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणा
तेः पृणातेवार्हमासपर्वादिवानस्मिन्प्रीणंतीति तिन त्र ततीतर संधिसा
मान्याद्विति। तथाहुर्वैयाकरणाः। परुषः परुषः परिप्ररोहंतीः प्ररोहश्चास्याः सं
धिः। तएव मस्य क्षेणानुभूयते। अत्र अन्तःसंध्यंजनं। इडया। अंजनं च तद्
र्थवादात्मबुद्ध्या तारक्षोभ्यो भीतिः। तामक्षस्य इडयाः क्रियते यतः। प्ररोक्षमो
ष्ठलोपेन तद्दृष्टौ तोग्रहावुपवेत॥ ॥अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत्। अ
वान्तरेडामध्यकाले नामादधाति पाणावेव। होतुः। अथ होतुः पाणौ
समवद्यतीति श्रुतत्वाच्च। पूर्ववदिति पंचावत्तेनैवानवहविषः प्रदेशाभावा ३६

36

वाहृक्षिणमध्यमयोः। तेन मन्त्रान्तो जलन्तो वदेयं पूर्ववच्छद्व सामर्थ्यात्। ते
नावत्तेडाते वदानानिगृह्य त्वाध्यानं एवं वेदाज्यमपिमिश्री भूतं तद्देवत्रा
त्स्यं। तेन विविच्यपितुमशक्यत्वाहुविष आज्यसंसृष्टस्यं चावदानास्या
द्ध्यात्। अत एव श्रुतिः। समवत्तामेवसतीं तदेनां प्रत्यक्षं होतरि श्रि
तानस्मा पुनर्यदिहोतुं पाणावाधीयात्। तेन हि तत्राश्रीत्येत्यर्थः प्रतिपादकत्वा
कत्वा। स्ते तुर्हस्ते प्रापणीया प्राप्ता परं वक्तृहणेन किंचिद् देवगृहीत्वा यं चहूत्व
आदधानीत्यवसीयते॥ ॥इडां वा आदधानीति शेषः। पात्रीस्थामेव॥ ॥
सर्वेत्वारभं। तस्य यजना नाम्नेतिनः। इडामेव प्रत्तत्वात्। स्वर्गस्य लोकस्य
तद्द्वारयं होतारमन्वारभेत। नतिशा। वीत एव के। विहृत्वा त्वारंभमिच्छंति। तनु
नत्रोमामावहन्ति। इडाहृदरेण नां तरीयकसंबंधस्यायमर्थवादः। इडांत्वारंभ
मुस्यापारण्यादुपहवं प्रार्थयमाने। होतरि स्याप्रासएव। यथा सा धारण
त्वं ना। येति। उपहवश्च सर्वार्थः तेनः स्यात्। अयमनर्थो। होतुरवान्वारंभः
क्रि। यन तन हि इडुपहूतादेवता अध्वर्युणा उपहूतामनुष्याइडस्य समं स्यात् तदा
होत्रा सर्वार्थमुपहवः स्यात् तथा कथमुपहवप्रार्थनाप्रयोजनं भ्य एवाभ्या

श्रा ३७ र्य्यंतपरमिडाख्यां रंभेत तद्भागिनः स्वांशां प्राप्यं तनुष्ठित इडारंभ एव युक्ततन
रः॥ ॥इडोपहूते व्यस्यमान आग्नेयं बर्हिषदं करोति व्रप्रपिन्वस्वा द्युम्ने
धुक्ष प्रजां मे धुक्ष्व पशून्मे धुक्ष्व प्रसवं मे धुक्ष्व क्षत्रं मे धुक्ष्व विशो मे धु
क्ष्व योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य प्रजया पाप्सुभिरा ध्यायस्वेति। इडोपहूते
37 स्मिन्व्यस्यमाने आग्नेयं प्रथमं पुरोडाशं बर्हिषदं बर्हिषि सन्नं करोति व्र
ध्रपिन्वस्वेति निगदं पठित्वा तेन तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा स्वस्येकवचनादिकं स
च प्रायश्च्यादाग्नेयः। पूर्ववच्चतुर्धाकरणं चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वेति चतुर्धा
करणस्य पूर्वकालतामवगमेन तं चतुर्धा कृत्वा तं बर्हिषदं चतुर्धा कृत्वा
करोति अनुस्मनुरोध्या द्वव॥ ॥बर्हिष्यृत्विग्भ्य आदिशति। बर्हिष्यवस्थित
मेव चतुर्धा कृतं ऋत्विग्भ्य आदिशति सजातिनि राशं बोधितया निर्दिशती
त्यर्थः। इदं ब्रह्मण इत्यादिप्रयोगेण॥ ॥अथवा तं चतुर्धा कृत्वा बर्हिष्यृ
त्विग्भ्य आदिशति आदेशनं दानं तच्च यजमानेन कर्तव्यं दानवाचनेति प
रिभाषणात्। तेन तस्मात्कासामर्थ्याद्यजमानस्य यमाग्नेयं बर्हिष्येव चतुर्धा
कृत्वा ऋत्विग्भ्य आदिशति ऋत्विक्कर्तृत्वं करोति सर्वनाम्ना बर्हिषदस्याग्नेय १७

स्यपरामर्शादेकस्यैव चतुर्द्धाकरणमिति प्राप्ते उच्यते ॥ ॥ उभौ वा विशे
षात् । उभौ वा चतुर्द्धाकर्तव्यौ । कुतः । अविशेषात् । विधिशब्दस्य । विधौ हि
पुरोडाशाग्नितं चतुर्द्धाकरणे उद्दिश्य । ततश्च पुरोडाशत्वमुभयोरप्यविशिष्टं तत
। ता । भौ चतुर्द्धाकरणीयौ । न । त्वेकवचनं पुरोडाशे । तन्नैकस्यैव संस्कारः स्याद्य
स्मादाग्नेयस्यैव भविष्यति । न त्वं भवो द्रव्यं यद्वा प्राप्तत्वेन विधिसंस्पर्शात् पु
रोडाशपदमुपादेयं स्यादिदं तु स्वकार्यो निधायकमित्युद्देश्यं । न नन्वाग्नि
तं लिङ्गसंख्या वा विवक्षितमिति पुरोडाशत्राद्धमात्रोपादानेन सर्वपुरोडाशे
ष्वविशेषादुभौ चतुर्द्धाकर्तव्यौ । एवं प्राप्ते पुनराधीति नोच्यते ॥ ॥ उभौ वा
विशेषात् । वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अविशेषादुभौ चतुर्द्धाकर्तव्यावितिय
तन्त । कुतः । विशेषात् । अस्ति हि शाखांतरे विशेष आग्नेयं चतुर्द्धा करोती
ति तत्राग्नेयविशेषाश्रयत्वेन चतुर्द्धाकरणविधानान्नाविशेषादुभौ । न
नु स्वशाखायां सामपव्यन पुरोडाशाग्नितमेव श्रवणं को वा ब्रूते नेति । ए
वं सर्वपुरोडाशप्राप्तिर्भविष्यति । न भविष्यति । एकवाक्यताया हि एक ए
वार्थो भविष्यत्याग्नेये चतुर्द्धा ततिः कथमेकवाक्यतेति । वचना सामान्यस्य

श्री विशेषाकांक्षायां विशेषस्य च सामान्याकांक्षायां परस्परव्याप्त्या । सैकवा
३८ क्यं संपद्यते । पुरोडाशमाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति तेनैक एवं चतुर्द्धाकरणी
यएवं प्राप्ते पुनराक्षिप्यते ॥ ॥ उभौ वा विशेषात्वा चतुर्द्धा कर्त्तव्यौ । तुतः
। अविशेषात् । आग्नेयवत्सोमयोः । एको हि सकलोग्निदेवत्यः अपर
स्तु सोमसहितस्तेन सोप्याग्नेय एव यथा देवदत्तस्यासाधारणो ग्रामो दे
वदत्तीयो यज्ञदत्तदेवदत्तयोः साधारणोपि देवदत्तस्य भवत्येव तस्माद
ग्नीषोमीयस्याग्नीयत्वाविशेषादुभावपि चतुर्द्धा कर्त्तव्याविति पुनरपि त
द्देव प्राप्त । एवं प्राप्ते पुनरुच्यते ॥ उभौ वा विशेषात् । उभावपि चतुर्द्धा कर्त्त
व्यौ स्याताम् । यद्यविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषो साधारणस्यैवाग्नेयत्वं न
तु भवतु सोमसव्यपेक्षस्यापि आग्नेयत्वं तत्राप्यस्याग्निस्वामिकत्वा
त् । सत्यं भवेदेवं यदि विभक्तौ । अग्निस्वामिकः स्यात् । न तु तदस्ति सर्वत्रो
भयोरप्यविशेषेण स्वामित्वात् । नन्वेवमुत्तरीत्याग्नेयत्वं सर्वत्र स्वामित्वा
दिति । नैवं न ह्यग्निरन्यनिरपेक्षस्य स्वामित्वं सोमसव्यपेक्षस्यैवैव हविःसं
बंधादेवमग्नीषोमीयमिति । एवं च सोमसव्यपेक्ष एवासो स्वामीति । तत्र ३८

सबंधे जाते न भविष्यति। तद्धि नोत्पत्तौ येन साकांक्षस्य शब्दांतरं प्रति न तन्नि-
नार्थप्रत्याकांक्षा जायते तत्र न तद्धि नोत्पत्तिरपि येन हि समर्थानां प्रथमा
।माद्व इति। अतश्च पदांतरार्थापेक्षायां तद्धि नार्थप्रत्याकांक्षा तुल्या। ततः प्र
त्ययानुत्पत्त्या वाग्नेयत्वाभावाद्विशेषस्याभावान्नो।नो। ननु तद्धितार्थप्र
द्विष्ठे। तदिदमिति सोमसव्यपेक्षस्यापि तथारूपत्वाद्भविष्यत्यविशेषाद
गृहीतं। सत्यं। न दास्याम्यग्नेस्तर भवते वाक्षिपतापरिहृतत्वात्। कथमिति सो
मसव्यपेक्षस्य सव्यपेक्षस्य तत्पान हि निरपेक्षसापेक्षयोर्विशेषः। न च वक्तव्यं ना
स्ति। सोमसव्यापेक्षत्वस्य विमृष्टो रूकं न ग्रास्यमिति। यन्नत्रापि साकांक्षमे
व पदं पदांतरेणैकत्वं प्राप्य तेन तदुक्तं समर्थः पदविधिरिति। तस्मादाग्नेय
त्वं विशेषनिष्ठमेवेति। ना गौ वत् हीकर्तव्यो। यत्तु देववदत्तयज्ञदत्तयो
र्ग्रामो देवदत्तीय इति लोके व्यपदिश्यत इति तदेतरमिदमंशयोः प्राति
स्विकसंबंधात्। अथ नास्ति ग्रामांशविभक्तसंबंधस्तथापि तन्द्रोग वि
भागस्याभित्वे नोपचारतो ग्रामे भविष्यति व्यपदेशः। अत्र न तु तद्। दृशे
तस्यागं व्याय नास्ति विभागस्यानंत्रं तदुत्तरं वापूर्वरूपमिति तविभागाव

आ वसरः। अपि वा विधयाहि। देवताद्रव्यवत्। तेन विवक्ष्या। ततोनन्वय
२० अग्नी। षोमौ देवताविहितानन्त आग्नेः देवतात्वमत्यल्पत्वात्। माभूद्युवानां
साधनावत्तश्रुतानां गोधूमानां साधनभावो श्रुतानामपि। यदि देवदत्तय
ज्ञदत्तवत्वमूर्त्तीवत्स्थानं संताके नाद्यागे द्रव्यस्य त्वार्थतद्वीकमूर्त्तेः साप
८९ क्ष निरपेक्षभावेन। मदे येकत्वं नयायात। अत्र तु विधिशास्त्रात्प्रतीतोऽव
र्णसमुदायो। देवतासवयावास्य त्वदेवतात्वेन न तद्विनादिनाविहितत्वा
वा। नवत्वत्वदेवतेतिनाग्नीषोमीसज्जेयामसंबंधत्वात्। आग्नेययुक्त अ
ग्नीषोमीयेष्वे। देवतात्वमितिसिद्धमाग्नेयस्यैवचतुर्द्धीकरणं। अत एवं एवजै
मिनिः। तृतीये॥ शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत नमिथस्तेवामसंबंध
त्वात्। आग्नेययुक्त अग्नीषोमीये ग्निगुणयुक्तपुरोडाशांशे विशे
षः साधारणः प्रतीयेत मिथो संबंधत्वेन पुरोडाशीतरे प्रत्ययो न स्यात्। य
थाऽऽदिष्टं इविष्टुपोमति। नवनिड्ष्ठस्य॥ व्यवस्थावार्थसंयोगाल्लिंगस्या
र्थेन संबंधात् लक्षणार्थागुणश्रुतिः॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। आग्नेये
व्यवतिष्ठेत चतुर्द्धीकरणं। असाधारण्यात्तस्य। अग्निना देवतयाग्र ३७

र्थेन संयोगात् । देवतालिंगस्य हि सामर्थ्येन संयोगः । तस्य च तद्धितार्थे
न । आग्नेयस्य स्तकं विभज्ये प्राशित्रावदानेन लक्षणार्थो गुणश्रुतिरि
ति । तथा च वार्त्तिके । शाखान्तरे हि द्वैधस्य संलक्षयितुमेकस्याः । अग्नीषोम
ह । विर्यागो मनोतायामभिवा । ग्नीनां । तद्धितार्थोऽत्र लिंगं हि समर्थानां च तत
द्धितः । असमर्थात्समासस्त्वाग्नेरत्तिनभ्दितः । अविशेषादुभौ च
ति कातीयवचनश्रुतः । उक्तं कात्यायनेनेह दृष्टा ज्ञातपर्यथे । श्रुति । स्वस्म
त्ति श्रुति । र्थयमधिशेषेणोद्भ्यते । विशेषेच्छायां तत्सानुनिरस्य शास्वा
नरीयमेति । सति चैवमन्यथासिद्धान्तितमिति । न विशेषात् प्रायमस्य । विशे
षश्रुतिमानेन आग्नेये प्राप्यते यदि । आशंकोत्पत्तिरेवात्र न स्याद्धु । भो
यदुत्तरं । तेनाधिगतिरस्यार्थाप्राशित्रनिश्चितं नुयात् । उक्तसूत्रं तदिहाचा
र्थवचनात्साध्यात्सुनः । प्राशित्रवदनात्प्राप्तमन्नग्नेः शाखान्तरीयकात्तत्
। तन्त्वा भौवावाह्या यो यत्स्य श्रुतावविशेषः कः । विशीनष्टि हविः शाखीना
स्याकं । देवतायदैः हविर्मात्रोच्चदाहे यमतो नैकं परित्यजेत् । हविः शाख
प्रहृति ध्वसांनास्येनास्येन निवार्यता । ततो । तो यवहे यं तस्याशां तद्धि ते ति

त्वतः हिर्हविः। यावद्दा। यजिह्वविर्मा। त्रणो। यातितं। चतुर्द्धा करणं। नैवं पुरो
डाशानिबंधनं। पुरोडाशो न सान्नाय्यविकारो यथपशुर्न च। पुरोडाशा विका
रत्वमाश्वावी हा विप्रतेतु नव।। अतः संमर्शनाभावात् हि नाथा शंकनध्रुवा। प्रो
क्षितं वस्तु। सोंदर्याम्ब्रह्मार्थे परिन४ श्चि। नेः। विमध्यतेस्तु वेभो तु मनिषि
द्धं स्यजेनुकः एवं संमर्शो। वप्राप्तविमाथस्य च संभाव विधारवमरत्वेन पूर्वका
लथ सो विधिः। अथ यसंमर्शेणुराविमाथा शंकयेव तत्। नहि प्रत्तिरस्या
सोयेन तस्मा प्रुयादिह। अस्य शविनियोगा। घनिष्ठ नेषे षु विमास्यनं।
आशंकेतन कथं चित्तदस्मि। न्नवाभिमर्शनं। एवं विधानम प्राप्तयुक्तं च
त्तुतयान्तद्गा।। ।।अत्र पितरइतियजमानो जपति। अत्र पितरइतिमं मंत्रं
यजमानो ज। पत्। उत्तरत्र विसर्गोपदेशात्तत्र तु दद्यात्तमात्मपजपः कर्त
व्यः। पीत्वा त्वादुत्तानपाणिना। प्राचीनावीती न जपेद् तर्हि स्यादिवा। ।।वि
सृज्यामीयदंतेति जपती स्यनुषंगः। अयमपि प्राचीनावीती। नेव उक्तेहे
तु चाद्वा। प्रोक्षितेनानयोः कार्यं स्मरणं सर्वसाम्यतः। नानुषा त्रेय। नाने
तो प्रोक्षितस्यात्वकर्त। को। आश्रित्यप्रथमनेहनो विसर्गो यस्यस्य तु। ४०

40

॥ नानाग्निनेतु पूर्वस्मिन् विसर्गः प्रामुयादिह। प्रोषितस्याश्रयाभावाद्दा
ग्नितानुपितिः क्रयंविन्तु देशाविधाने न संस्कारो ह विषपत्यं। चतुर्भागवि
भिन्नस्यामतिपूर्वपदार्थके। एवं तेनापमथ्य संस्कारोऽतः क्रतोरतनः।
अध्वर्युः। प्राषितेनुर्पान्नस्याम्येवसंनिधिरिक्तः। बर्हिषदं करोतितद्नुपि
तृणामोजना नातिश्रुतिः॥ ॥ एकोकमाहरति। तत्रिस्यएवव्यादेशास्यत
दर्थो नेव ततत्वात्। भक्षप्रायस्य पंकालः पत्कात्वं तस्य साधकं। ततप्रयो
जनं पुनः संस्कर्तुं भक्षणे ततत्। भक्षणएवात्र कर्तव्यो भागस्य न तु रक्षणं।
गृहकार्यप्रसिद्ध्यर्थमत्वान्नाय्यविधर्मतः। सहियपरिक्रयश्रुत्या संस्कारे
नास्यवस्तुनः। ततप्रयोजनं नास्य प्रवृत्तिर्वस्तुर्दृश्यात भक्षप्रायो न कालोऽत्र
क्रियातोस्य यथेष्टतः। ततो देवा एता दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामपश्यन्
स्यदन्वाहार्यमिति श्रुतिः। द्यावापृथिव्योरुपहूता न ग्नी। ध्रुवइवतां उप
हूतेद्यावापृथिवीइत्यनेन यदा द्यावापृथिव्योरुपकानेयदाहोता करोति
तदाग्नीध्रोषडवत्तं भागमाहरति। प्रयच्छति षडवत्तमितियोगिकीयं सं
ज्ञा तेन तत्रावकृत्वा वदेयं। ततश्च सहकृस्म हृ सुरोडाशावदानमुपस्तृर्य प्रस

श्री ति घारणेवनन्नप्रवृत्तेः। नायत्तुके न विदुकं। प्रह्लादस्समितावयवार्थहस्त्या
४१ रूढिवयमितिबर्थं ज्ञायते रूढिरिति प्रत्ययसमितावयवार्थाल्लाभनिचे
ल्कः थंप्रत्ययसमिनल्लां। घा। घकावदान द्युवदानं वाथू येन प्रहिंनहिरो धा
त्प्रत्ययसमितावयवार्थः स्यादत्रानुभागस्येयतां। ननप्रकारस्य विधीय
।नसंज्ञावविधानार्थमेवोत्तरकार्थं सुतुनवोत्तरस्त्रानयासंज्ञयाव्यवहा
रोदृश्यां। नायेननाघस्यापन्नी संपाजनमिस्फक्काप्रवीति। अणी। घवे
नियद्दीयं संज्ञास्यात्तहिंनयाव्यवधा स्यानसंज्ञीनरचनं। यद्यास्वकस्मा
णो। हि कप्रत्ययसमितावयवल्लंनत्रा। स्वावयवार्थस्य प्रतीयमानत्वात्। अ
प्रतो। तोपिनविवक्ष्या। ना। स्वकर्मवत्। तत्रावेयस्यात्। परिनिष्ठितत्त्रिप
योग्यकर्णः। नवास्यार्थः प्रमाणांतरप्रसिद्धानचपरिनिष्ठितः। तथा
सतिकोवीशेषइति। वत्। परिनिष्ठितेहि प्रमाणोत्तरविषयस्वकर्णो
घर्थेवयवार्थानुपलब्ध्याबलान्समुदायार्थो भवेत्। वनडुकं। हृ टि
र्ल द्यात्मिकायोगंबाधनेनलब्ध। व्रिकाना। त्रेववात्मल्लाभोस्यायत्र
नावयवार्थता। अत्रव। वेपरीत्यं। नहि षड्वृजंकस्मिंश्चिदर्थे लोके प ४१

सिद्धरूपेण यागं पश्य प्रयोगो ह्यतो किं कौतूहलैः स्यात्। न च यूपाहवनी
यादिवत्प्रसिद्धपदान्तरैः समभिव्याहरणं येन तद्योग्यसंस्कारपरत्वमाश्री
यत। न वशास्त्रीयो रूढिः। यात्रिवेधुपाठवेधुवा प्रसिद्धाभावात्। अथ
ब इच नमाशि न पदा वि प्रसिद्धार्थानि समभिव्याहृतानि स्वेकमर्थं प्रमा
पयिष्यंति कोवा भ्रान्तेनातान यामनि षड्वदाना स्वस्थाम विष्यंति। अतः सं
ज्ञाया एतदेव प्रयोजनं। यत्स्वदृष्टो यहेयं॥ ॥प्राश्नात्स्रुपहूता इडा यावी
दूतिमत्क्षावसरे प्राश्नात्यमी। देवतन्त्याभिकुलात्। उपहूता इडा यावा इति
मंत्राभ्यां। अवदानयोभिन्नत्वात् मंत्रवाक्ययोरसंख्याहाकारणतयोः समास
त्वात्। प्रत्यवदानप्रतिमंत्रं मंत्रकृत्स्नं॥ ॥आशासाना सपर्यादमिति यजमा
नो जपति यद्धा। होता। शिवमाशास्ते उपहूतो यं यजमान इत्यादिना हामयी
दृमिति। मंमंत्रेय जमानोन पेन। यत्कामशी यो गादयं मंत्रः प्राप्त एव यनमा
न स्येति यजमानग्रहमनितिरव्यात कथं चेत्प्राप्तिः पुरुषयोगित्वान्मंत्रस्य
मयीदमिति पुरुषयोगिमंत्रसंस्कारयोः समागसामर्थ्यादिति परिभाषि
तत्वात्। उव्यात श्रुतो व्यपदेशाद ध्वर्योः प्राप्नुवंति। तथा एवात्र लिं। ज्ञा

श्री यजमानायाशिष आशासनेनात्मैवैनत्स्यतिग्रस्येति। होत्राया ऋत्विजो
४२ यजमानार्थमाशिषमाशासानत्वादध्वर्युरात्मकुरुत इति संभवति। न
हि यजमान आत्मनि तु यदस्य जमानायेष्टस्यैन्तपदं हि यजमानगामित्वम
भिप्रेतस्मात् न हि आशासनमात्रादेवाधिकारित्वेन यजमानस्यात्मनीकरि
42 ष्यतीति किमधिक मयासेन जप कर्मणोपरं प्रस्तुतत्वादग्नीन्समाप्यो
नाद्य अध्वर्युरत्र यज्ञकर्तृत्वेन तत्फलं भजत उभयोर्हि समानत्वो कामभवंतीति
स्यायेन तदाशंकायनोदार्थं यजमानग्रहणं॥ ॥उपहूती मामित्युक्ताय
जमानश्चा। तस्मिन्नुपहूतहूत इति होतृयुक्ते ऽत्रोपहूता भवति तामेवंलक्ष
णांप्राश्नंति। युक्ताऽकर्मसंबद्धाः कर्तृचेनर्त्विजः। यजमानोपि चशब्दात्प्रा
श्नाति। प्राशित्रादि सर्वयावदुक्तांतापर्कि त्वयोरपि भवति। भक्षोपयोगिपु
रोजणादेः संस्कारत्वात्॥ ॥पवित्रयोर्मार्जयंत परेण। वदि १ः सुमित्रिया
र इति पवित्रयोः हुतानिरद्भिर्मर्जयंत आत्मानं शोधयंति। वद्दिम परि
णा वसिष्ठ नाः सुमित्रियान इत्येनेन मंत्रेण एकेनैव वाक्येन तत्त्वात् त्रद्धुर्मि
त्रिया इत्यस्याप्रयोगः। ननु यद्यपि तथा वाक्यमित्यादिनेकस्यवाक्यस्यप्र ४२

योगांगत्वार्थमिदमुपन्यस्तं तथापि अवधिविशेषपरिज्ञापनं पराद्दिन
स्यादिनां तं तं तन्नायमपि मार्जनांगं भविष्यति। नापरार्द्धे रक्षणं नात् प्रकर
णात् स्वेषु हि मंत्र। अशुचि नियुज्यमानेषु नरेषु तत्र्यैणां सकलानां विनियोगे जा
यमाने नियतं पराद्दि संकीर्णं गं भवति। पूर्वं तो पि नियमो लभ्येत। इह पु
नः प्रकरणान्नरच्छेमं। अपि नियुज्यमानः सामर्थ्यात् वरच्छापकः। सामा
न्यतन्त्रावाधर्वा। तन पूर्ववाक्यस्येतरशोधने सामर्थ्यं नावतावाक्यपूर्तिरिति
नावानेव विनियुज्यते। अत एव पद्भूया तत्र हि द्धीमत इति स्वाया म्नं त्र सा
मर्थ्यात् स्त्रा आपामंगत्वं। तन्नाभिमर्जिनां एव चपवित्रयोरधिकरणत्वमुप
पन्नं तरं यत्तु केचित् कवीदयो विरुद्धमाहु तासन्तत्तदेषा। द्वन हि सत्त्वाकार
स्य मार्जनं करणत्वमभिप्रेतं पदितयान्न विष्णुतन्नीयां तमे वा चकराप्यत। इदं
हि सत्त्वकारेण बुद्धिपूर्वमभ्यवसितं न वेदवन्नीत्यं तत्क्षयमसंदेहार्थस
त्रं रवयसंदिग्धमेव तु यो हि वेदे र्थवादादि संजितं ज्ञानं विद्यते एव तस्य स
र्वस्य संदेहजानस्यानिराकरणार्थं सत्त्वरचना। अथ वेदवत् सत्त्वाणामपि नि
त्यात्पौवकात्पायनादयस्तु प्रवर्तकतया समाख्या निमित्तं तथा व्याप्यंगं तः

श्री श्रुत्यर्थस्य बाधितुमशक्तेः कथं न हि रूढो नावता। तेन न विनतिविपरिणामादि
४२ प्रकृतमेनयस्यां ठिस्य प्रकाशनं तदङ्गत्वस्यैव नव सर्वत्रस्छं दोवम्द्राव: सत्रा
णां। नव श्रूयमाणविमतयालथेन लभ्यमाने विपरिणामकस्यनापुत्ता। न
चमार्जनं दर्भशलाकाभ्यामुपजनयितुं शक्यते। उदकसाध्यत्वात्तस्य। नवाहिं
43 दुमा। तेर नापि नशक्यतेजनयितुमिति नवाक्यं। सर्वत्रैतासी नावा। नवमा
पार:। शाधने। वैदिकव्यवहारे लौकिके चट्टस्या। तप्रोक्षणमात्रमिति। अथा
। यो हि तु शक्यस्य यजुरित्यनुमारोपितं तु शेषत्ति तेनासां कार्यमेभिर्नविष्य
ति। नैव षष्ठी। सामर्थ्यान्माजेनक्रियासामर्थ्यान्मंत्रलिंगाद्यमुख्येर्थे उपलब्धि
उपचारकल्पनयाजघ्यसंग्रहणमसाध्यं तस्माद्भिरेवमार्जनं। कस्मात एव शा
खांतरे पवित्रवति मार्जयंत इति सूत्रितं सामर्थ्याद्देवाभ्दिः प्राप्तिर्भविष्य
तीति मनुष्याधारस्यैवस पवित्रसोकायस्माहि क्रियायाः स्वभाववानेवारक
साधारणमाध्योमनगति। तत्र शेषानिष्टस्यर्थे विशेषोपादृष्टो युज्यते। यो
हि नियतकारकसाध्यानस्यानिर्दिष्टायामाक्षिप्तं तादवकरकं संतत्स्यपत इ
तिविशेष [illegible] निर्दिशेतिरिच्यानातानन पवि। त्रयोरित्येवोक्तं। यच्चापवित्रप ४३

तादृति लिंगं नत्वविन्नच्छेरन्द्रिः प्रतादृत्तिान्तयांससमस्यर्थसामर्थ्याबुद्धि
सामर्थ्यविन्नायज्ञवपीनेकरणांतरानुपदेशात्परिशेषाद्दृष्टिः रवविलिंगात्स्या
न्नोतितदत्रापि समानं करणत्वानुपादशाद् पांवमंत्रलिंगात्। पवित्रसमासा
सामर्थ्यं तत्प्रत्ययेपराहृविज्ञानाद्यास्यति। अ यक्कल्पना दोषस्तर्हि मध्यप
दलोपिसमासोछेदप्रसंगःस्यात्॥ ॥यजमानस्य प्राणापानोपातमितिप्रस्त
रेनेकथयेति यजमानस्य प्राणापानोपातमित्यनेन मंत्रेण प्रस्तरे प्रस्तर
श्रयेपवित्रेकरोति परंतेमार्जनकारकभावप्राप्तेः। ननु विनापितच्छब्दपरं
तादृशोएवलभ्येतेनिर्देशनत्कार्यत्वान्। सत्समस्यस्यापि तादृक्षस्यैतद्धर्म्मप्रा
स्यर्थतेन समस्य मार्जनमिति शास्त्रापवित्रस्यापि तुल्य कारकत्वनिर्देशाद्द्वा
धारत्वनमार्जनीगताविहिनातेनमदयितच्छब्दपरामृष्टतुल्यमिति तस्या
पि प्रस्तरेकरणं। तत्रचरुद्रसमावस्येवपक्षः। ननुपवित्रशब्द एव नाम्नाधर्म्म
प्रापकः॥ न। सोपपदत्वाद्धा वापवित्रमिति नवाव्यमितरत्रापितुल्यत्वा
कुत्रापवित्रेः। एवं तर्हीदमेवप्रमाणं पश्यतानि। दृष्टार्थं तेऽइति सन्निन
मत श्च समस्येति। योगपद्याविधानं तानं। पवित्रत्वाविशेषिण्णां द्वयोर

श्री अन्तरेण तु। नन्वनन्तरत्वाद्वितिमार्जनं शास्त्रोक्तशुद्धिसिद्धिर्भवेत्। प्रतिपत्तिंप्र
४४ धानत्वात्। पवित्रत्वेन स्वयं मार्जयित्वा तीति बुद्ध्या ततः शाखायां विहिता
पुनः परिधिभिः सह स्त्रप्रतिपत्तिरिह हास्यतु। मार्जने साधनत्वस्य तत्
त्र हेतुपरामर्शनस्य पात्रधर्म्मत्वात्स्वार्थत्वात्प्रतिपत्तिः। तेन मार्जनत्वेना
44 पेक्षितत्व इति मार्जनाभावेऽपि प्रतिपत्तिर्भवत्येव। अनेकयजमानेषु मं
त्रोऽपि परिणम्यते। भक्षांगं मार्जनं तेन सति भक्षे प्रवर्तते। इडादयः पाक
यज्ञत्वं भक्षणं दोषयुक्तं ततः क्रियते दोषनिर्मुक्तिः पवित्रकैर्जलेरिते
। पुत्राभक्षांगतास्य मार्जनस्य प्रदर्शिना॥ ॥२८ अग्नौ वा। पवित्रयोः
प्रहरणकरणं॥ ॥अग्नौ वा ब्रह्मा प्राश्नातीति प्राशित्रं। इडोपहूतानामनुज्ञा
ज्ञित्रभक्षणं विहितमग्नौ। हुतिप्राश्नाति। तत्पश्चात्तरं च चतुर्थं निदधाति
वार्ह। सादृश इति तत्र निधापनपक्षे पुनरिहाप्यात्। अग्नौ वा ब्रह्मा प्राश्नाती
ति॥ ॥भागमस्मै परीहरति ब्रह्मणो परिहरणमाहवनीयं पूर्वेण हरणा
ताद्दर्थ्येऽवश्यं तु यो यं ददाति तस्य ताभावेन। तेनास्मै भागदानं स्याद्दानेऽपी
छो न कारकः। यजमानाय भागो यः स तस्याप्रहत्कर्तृकः। कर्तृत्वमत्र चा ४४

ध्वर्योः परिहृतिः क्रियार्थत्वात् । तद्वच्च चातुर्धाकरणं तत्तुल्यार्थमुभयत्रत्र ॥
यजमानभागं वा । प्राशित्रं ॥ अप्रोषिते यजमाने यजमानभागमपि प
रिहरत्यग्रयच्छति । तत्र गार्हपत्यस्य परेण परीहारो यजमानसंचरत्वाद्धव्य
वाह्याद्वापदिष्टः । दक्षिणपरीहारः स्यात्स्याद्दक्षिणोऽथवावधानमनेना । अत्र च यज
मानभागसमर्पणात्पूर्वं ब्रह्मभागसमर्पणं विहितं । तद्वनानवहितस्य का
ल इदानीमर्पयितुं शक्यत्वात् । तेन मुख्यक्रमात्पूर्वमेवादद्यते । ध्येयं च ध्रु
वायां पश्चात्प्रागपवर्गत्वाय ॥ ॥ अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा । ब्रह्मयज
मानौ हुत्वा । वर्धांनि धायात्स्मान प्रजापते र्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वान्प्राणा
पानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाहि उदानव्यानौ मे पास्यूर्जस्यूर्नमयि धेह्य
क्षितिरसि मा मे क्षेष्ठा अमुत्राऽमुष्मिंल्लोक इह चेति । अन्वाहार्यमाहृन
मा उपरिष्टात् । स्यात् । उपनाभिघाय स्पिसर्वार्थत्वात् । उद्वास्यान्तरतो ब्रह्मयजमा
नयोर्मध्यमानाद्दक्षिणतो तात्वर्धानि धायत्तं त्रात्स्मान्ते ध्वर्युः प्रजा
पते रिति निगदपठितेन मानन्त्राल्लं भोया जमानिकोऽयुक्तः । नेमद्बारं भणहि
तत्त्वा । न तु नाहमस्माद्दूर्वामि किं नु पुरुषयोगमंत्रात्तत्र । तथाहि मागाणापा

श्री
४५ नोमेपाहीत्यादिनद्रूपमेवप्रयुज्यते।।तस्मात्।नहिसर्वत्रात्रावन्मात्रदर्शिने
नयजमानकर्तृत्वमध्यवसेयं।।किंतुतत्प्रधानत्वंयत्रहिजपादौमंत्रधा
त्वंतत्रतस्ययजमानकरणत्वेनांगभूतस्यतत्प्रधानकर्तुरध्वर्यो।।एवंमं
त्रक्रियायांतस्याधिकारः।केवलेमंत्रोच्चारेयजमानस्यपुरुषयोगिमंत्रसं
स्कारयोरन्यावोसामर्थ्यादिप्रयुक्तत्वात्यजमानकर्तृत्वं।चहिमुख्यकर्तृत्वबा
धनंस्यात्।अध्वर्युकर्तृकायांचमुख्येत्वेकर्तव्येकर्तृत्वमाश्रितंस्यात्।एवं
मं।मयजमानकर्तृत्वंतदध्वर्युणातुयजमानस्यैवभवति।।यो।।वेकांचप
क्षत्वितआशिषमाशास्तातुयजमानस्यैवेतिवचनात्।।एवंतत्रयोगारपि
परमाहरणंप्रणीतात्करणवत्त्वादेरपिपरमाहरणंसंभवात्।तस्ययजमा
नमं।ध्यनान्तंविनाभिधार्यअन्याज्यसंस्कारणवर्हत्वात्।कुर्गसीत्यस्यविप
रिणामः।तथानेकयजमानकेमेद्वस्यअनपीत्यादेःअविपरिणामः।प्र
ता।।वक्र्यवचनामकत्वादेोद्वन्द्वस्यतु।।वित्ता।।तोदक्षिणार्थानांबहुत्वाद्दावि
भागता।।तेमतद्वाविसर्वत्रअत्याख्याततंचो।।घतेतथा।।नतु।।भागप्रजापतौ
रेकोबहुष्वपिद्वयोरपि।।एकत्वंतदपेक्षंयत्कयंविपरिणाम्यात्।।तानुभ्याते ४५

।भागोयंदक्षिणात्वास्याद्द्रव्यंवापरिकल्पितं।सर्वथाभेदएवैषामु
हतेनप्रसङ्ख्यानाद्द्रव्याणिपरिकल्प्याह्वयाशवात्रयोदंशतावतीद
क्षिणातेनभागाअपितथानकिंत्विदंवेदेभिधेयंस्मानदनेकं स्युरन
तः।अतोभागबहुत्वेनसावधिपरिणाम्यानं॥ ॥सादक्षिणासेवेसंस
नादक्षिणापरिकल्पद्रव्यंसमृद्धिकरंयज्ञस्य।अतएवबनुर्हीकरणेव
मूलोपयोगिद्रव्याश्रयाभावान्नभक्षणंननुपक्वान्नमिदंनत्रलोके
सप्रतिभोननायाद्धियान्नातेनेदानीमवक्तोयुक्तः।नैतत्।असंस्कारत्वा
त्।असंस्कारकमैवभक्ष्यः।प्रयोगमप्यवाप्यित्वान्तंभाव्यमानोयनुष्ठीयति
।इदंनुदक्षिणाराक्षस्त्वरिकल्पायपरिक्रीणोयतोत्र तंरवसाध्यंसाधयती
तिनाधिकपक्षप्रयोजकं॥ ॥उदगुदामयतिहविष्षा।सादक्षिणेतिव
चनान्तत्वनिहस्यापरत्वप्रस्यावृयाजेःकर्मनत्तंतदाननपरिक्री
यआत्मीयंयत्कृतेतिनदक्षिणाशब्देनोक्तं।पश्चात्तत्रत्वचभूतमत्वा
हार्यमुदगुद्वासयतिदीव्यानीत्वाच्छादयतिहविरपियत्रभूतंततउद
गुद्वासयति॥समङ्ग्योत्स्रुवेणमिधमादायाहप्रस्मत्र च्छास्वामिस

श्री मिधमाधायाग्निमग्नीध्रं समुद्धृतीति । किमिह समस्योल्मुके । इति सम्मुखं
४६ क्षेपणाय तत्परस्परमाहवनीयाभिमुखं वा परस्परमिति प्रतीयात ।
उल्मुकाग्रद्वंद्वं समस्येयात् । प्रतियोग्यन्तराणि रूपणोत्सद्वं एकत्र चलेस्य
र्थात् संपद्यातात यावच्छ्रुतिः । तेनाग्नेः उल्मुके उद्द्वंद्वं स्यानुयाजे स्यादित्य
ल्मुकानामनुयाजप्रयोजनं कथयंत्युल्मुकास्यामेवैतत्तयाः सिद्धौ गमया
46 ति । अत्यन्त्रयातयामद्रवत्वास्यहानिर्भवति प्रधानसंयोगेनोत्पत्त्यत्र
त्रिहृत्स्यजरकानसुतं । तद्दृष्टे शोनप्रहृत्तानां संस्काराणाममपगमस्तद्ध
याहृदेवभ्यो हि यतद्गृहीयान् भवतीति । अतो नानुयाजा न कर्तव्या
अयातयामिक्कविद्ययप्रयुक्ते । उल्मुकाग्नावनुयाजा नातन्वामहे कर
वामहा इति । उल्मुकाग्नेरिव निरपेक्षः साधनमावत्स्याद्युल्मुकयोः
परस्परसमासं तत्रानुयाजाः कर्तव्या इति प्रासतुत्पते । आहवनीयाभि
मुखमिति । मतयोः प्रक्षेपणं तु मयोरस्वतिकर्मभावात् अभावस्यती
ति सम्मुखत्वं वाहवनीयस्याउद्दृहान्नहि तस्याइतरवभाव ४ संमुखत्व
हितस्याजित्वो स्येनोऽसमानमाहवनीयसंसर्गमाह । अत एव श्रुतिः ४६

ते पुनरनुसन्धाऽप्यशैत्यमिति। न पुनरनुष्णाशीताहवनीयसंस्पर्शेऽग्नेरनलपा
पुनारवैनेन हग्निमाध्यायमिति यस्य हि यानेयामत्वमनेककार्यकरणा हृत्स्यन्तं
तन्न देवाघ्माप्यनेति नाहवनीयामरेवेदेमाध्यायनेयुक्तमिति। न। अत्रैव समा
सः। अपि चाध्यायनयाहृष्टिः साहवनीयस्योऽनुक्तसमासम्भवति। किं
च। अयानयामानंनुवर्तते इति पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वं ब्रवीति। नत्वाहवनी
यध्येवोऽनुक्तसंसर्गोऽनुक्तयोः सुखरूपमविनियुक्तमिति सामर्थ्ययुक्त
त्वान्न तयामवायानयामत्वमिति न पुरुषप्रवर्तनेऽत्रान्तर्यानयामत्वं। तत्रा
यानयामाननुवर्तते त्वसमर्थत्वान्न। तस्माद्दाहवनीयसमसाधनुक्तमनुक्तमु
कास्थपदं हृष्टयथादि इति। संभूय कर्म्मत्वाद्दृष्टदृष्टता। प्रतियोग्यन्तराप्रती
। तश्चासिद्धासम्भिन्नेऽवीभावबहुव्रीहिप्रतियोगिनमाहवनीयमाहागवीनावा
हिष्टयत्नावमापक्ष्यभवति। ह यग्नावश्चाहवनीयाश्चितरतिसएवस्यष्टः
। प्रतियोगी। ननु अनुक्तयोरपि हृष्टयत्नात्वमपेक्ष्यभवति। ग। यत्नावश्चाहव
नीयाश्चितरतिसएवस्यष्टः प्रतियोगी। ननु वोत्ति। नस्प्रतियोगिविनतेयो
रेवसमासोऽयत्नु। सत्यं। यथाहवनीयापूर्वमहृष्टत्वमनुभूयमपश्चात्स्यथ

श्री
४७ न्तः स्यात्तथा देवमपि यद्वाचं तु यानभ्यङ्गिति तादर्थ्यप्रसङ्गादनुयाजानां
तन्त्रसाध्यत्वेन विवक्षितत्वादित्याशङ्क्य भवतु नाम तन्त्रसाध्यता तादर्थ्यं परं तदर्थो
हवनीयसंसर्गः स्यात्। अपि चापदिष्टं स्रुक्षु एवानुयाजेष्वङ्गितिनियमः स्यात्
न ह्येषां हवनीयनीयं वृत्तिः स्यात्त्वाचैवं नियमः। उत्स्रुक्ष्योर्यागमात्रसम्बन्धा
47 हनो हवनीयत्वात्साक्षिकत्वात् … नियमो भवति। न चाहवनीये साक्षि
की प्रतिपत्तिरवहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्याताभ्यामिति। परिभाषयानिस
वस्थासेर वाधितत्वात्तु प्रदानमेव तद्भवति न तु … मिति तथायेनोत्स्रुक्संस
र्गहारे सत्यनुयाजहोमसहायादुत्स्रुक्षु तत्त्वमनुयाजानां। यच्च यानयाम
त्व माहवनीयस्येस्य यानयाम्य … स्रुकाग्नावनुष्ठानं कर्तव्यमिति को नाम
कथयति न कर्तव्यमिति यावत्त एवायानयामार्थं न तु स्रुक्संसृष्टिः अयानया
म्नीति नोत्स्रुकाग्नेरधिकरणात्वं वि॰ तु नु स्रुक्संसृष्टस्याहवनीयाग्नेः त
सत्ताद्वाहवनीयत्वं स्रुक्ष्वोः समासः समिधमादाययेयं परिशेषितात्वि
वनादेकवजीमेति तामादाय तस्य … स्वामी त्यादि। प्रैषद्वयमाह लोग
…मेकवचनाभ्यां निराकांक्ष त्वात्स्यत्समूहद्वयस्येति। प्रैषद्विचे। प्रयोजनमे ४७

त्रु श्वातो ऽर्थलो । प ननु याज के कर्म्मणि प्रथमे । प्रयाजाभावश्च । ततश्च सभि
धो यमनुयाजाभावे नानाद्दस्या आधानस्याथमाधान वर्थमाधायेस्य
स्याथ प्रयोगः संमार्गसु सर्वे प्रवर्त्तो । नास्य अग्नेः संस्कारः अग्निश्चार्थक
र्म्मार्थं प्रतिपन्नस्यार्थं वात्मनः संस्कारमापश्यतः । अत एव श्रुतिः । अप यसं
मार्ष्टि पुनः । त्रयावेन । मनत्युक्तो यदन्नं द्वई महार । श्चितं यज्ञस्यन द्दहादिति
। यद्राहवनीयानि वर्स्यशेषकर्म्मात दर्थेती संमार्गस्यदर्शयतिते नानापि छि
न्न याव द्दुतयो रपि प्रवर्त्ते पदर्थ्यो । प्रे बापि प्रवर्त्तते । प्रनष्टेपदर्वच्छा नं याग
र्थमग्नि सं नि । धो । तद र्थं प्रार्थ्यते तु ज्ञानुयानार्थफ लि ष्यति । विपर्य्यरो न मश्च
पूर्ववहर णाप्रयासे षु । समिधावाधायाग्नीइति प्रच्छास्यावइति प्रच प्रति
प्रच्छात न संहृतीयत्वात् के चिदश्वाहवनीय च्छां नापन्ना सुमन्त्र विपर्य्यरा ।
मन्तुहान । आपो वा जनितो वाजं वः सख्यो वाजजितइति तस्मा कूनिराप
तत्वाद्दुपक्षणो । पं सिमिद्दाद्यनुयाजाना । विकारे कर्म्म इ श्यति । उत्सुकयोः
समासोत्तः अदानात्मा क स्ता वो मेव त । अवस्यं तीति ये ऽर्थे तेह्व यानिदतिस
त्रकं । समस्यो त्सुके । छ दश्व वित्यस्य थ्र रतीत्यतः । ऊ हूं । वेतह्रु यं का यं ह्य था

श्री
४८

48

प्रयोजनं विना॥ लोपोऽस्य आदिशब्दस्य योगादस्य समंजसं। इदं च समिदा
दानमदृष्टार्थं दृष्टार्थं वा। अदृष्टार्थमिति प्रमः। दृष्टस्यासंभवात्। समि
धार्थं दृश्यं दृष्टमग्नीधनं न च तदध्वर्युणा क्रियते। यन्न तदर्थमादानसं
भाव्येत तस्मान्न समनन्तरमध्वर्योः। प्रैषविधानात्। प्रैषसमवेतं किंचिद् दृष्ट
मनेन करिष्यति। तदस्याधानामावे विसति प्रैषो भविष्यत्येवानेन तदेवादृष्ट
स्यासंभवात्संभवति। घृतं दृष्टो योऽग्न्याधानं न तु नाध्वर्योस्तादिति न
त्वग्नीधोऽस्ति चेद्ध्वा। परिवेषणं हि। प्रैषार्थेन नियुञ्जानः साधनं ददानो नि
युंक्ते। यथा लोके रूपवचनेन प्रेर्यमाणः कुद्दालकादि सामग्रीदानपूर्वं प्रैष्यं
। तयपद्यपि वचनेनानुग्रहणादृष्टं भवति तथापि वचनं यत्नादराति शब्दार्थसा
धनानि च हस्तेनार्पयन्तो व्ययति। तस्मादध्वर्योः। दानमाधानार्थं तेन समत्ये
वाधान आदानं न। प्रैषमात्रे। ऊरु समासश्चानुयाजार्थो यदिकरणं विद
नुयाजेभ्यः प्राङ्न तत्र तर्हि प्रायश्चित्तं न समासानिष्टान प्रयोजनत्वात्
। ननु करिष्यमाणसर्वकर्मार्थं समासः। कथमनुयाजसिद्धावपि शेषक
र्मार्थं न भविष्यति। यतो व्यतेयातयाम्नियद्दृतं ऊहं समस्तं छिन्नं यज्ञस्य ४८

नत्वानर्थक्यमहाहूत्यसंस्कृतशाब्दः श्रोषकर्मव्यविषयस्तदर्थत्वमनुयाजस
मासत्यपवत्रीतितनोभवीव्यज्जि। नीरूनेषयत्नुयाजेषुपुनःस्मृतौ नैतत्।
उपक्रमविरोधात्। उपक्रमेस्य अनुयाजेषु ऊहस्य श्रौतोपक्रमश्चोपसंहाराद्धु
त्सीयमानार्थमेवचेद्बाह्यकवलमुख्यत्वात्प्रयोगेनेवाततेऽनुयाजेषु ऊहं त्य
तुयानेभ्यइति। अनुयाजार्थतामेवोहस्य श्रौतस्याप्युपक्रमश्चोपसंहाराद्दु
लीयाननुवादरूपात्। यदिकथंचिद्विधायकोऽपिस्यात्तर्हि त्यन्तशिष्टपक्ष
पातादपि दुर्बलः। अथोहं न मनुयाजार्थानि हृन्नु संस्पर्शनं सर्वार्थमिस्यने
कविषयत्वाद्विरोधाभावाद्बलवत्त्वाद्वितेवाकृतः। नेवमनुयाज। जम्यइति। ता
दर्थ्यस्यासंभवात्। नन्वघ ऊहनमात्रमनुयाजोपकारकं तदानेयागभावात्।
पुनः संसर्गहितानभवंति। अतनुऊहनसंस्कृतयोरवानुयाजार्थत्वं। नचसं
सर्गमात्रमुत्तरकर्मोपकारकं संस्कारत्वान्नित्यमस्याश्रितः संस्कारः स्वा
श्रयद्वारेणतस्साध्यकर्मोपकारकोभवति। ततोऽनुकाश्रितएवसंसर्गः
प्रतियोग्य। पक्ष आहवनीयेसंबध्यमानस्तदाश्रयमतिशयं जनय
न्ननुयाजानामुपकरोति ऊहनस्यपात्रस्थामन्त्वरच्छापकं तत्राऽनुयाज

श्री सबद्धं। तन विरुध्यमानं तु दृह नाग्निं तं मिश्रणां नाहू ह तं बाधितुं शक्तो
४९ ति अतएव यज्ञशेषं धात्वर्थद्वारेण सर्वयजत्यर्थपरोयसंभिन्नत्वा
च्छेनानुयाजे भवतिष्वते इत्यनुयाजार्थो। सव समसनं तनतः प्राकृतं। वैकृतं
विस्मृतं वेत्याग्निं तमात्रमिति सिद्धं एषा न इति। होतानुमंत्रयते। एषा त
इत्यनेन मंत्रेणानुमंत्रयते पदन्नीक्षते आहवनीयप्रक्षिप्तां समिधं।
ननु नः। तामिति द्वितीया श्रुतेः। श्रुतसामर्थ्यलिंगाच्च। एषा ते अग्ने समि
दिति। ननु तद्यथेवादः समिध्यमानाया त्वाहेतीध्यमानार्थत्वा वचनस्या
ति देशोनश्नवीति। एवमेवेत दन्वाहेति यच्च मंत्रगं तदद्र्थ गिनसाधारणं त्र
ने वद्धू चेति। तनाग्नेरनुमंत्रणं मुक्तं रमिति पश्यामः। भ्रां स्येवैतदिति
ब्रूमः। होतुरनुवक्तृत्वाच विधायक शेषोपमर्थवादः। न ह्यात्यार्थदर्शवलि
ग विशेषः श्रुतिस्य ह्लीनी येयं तामिति लिंगं बाधते। प्रत्ययार्थेन विप्रकर्षात्
लिंगं हि स्वार्थास्यथानुपपत्त्या विनियोजक श्रुतिकल्पनद्वारेण विधाय
केन संबध्यते। यच्च श्रुतसामर्थ्यलिंगपरम यत्नीति। तदपि नाग्न्यनुमंत्रणं राम
विधातुं समर्थो मनत्स्छ्छे नप्रथमावगतासमीदेव बुद्धौ विपरिवर्तते। प्रा ४९

धान्येन विशेषणामात्रान्न वाग्नेः स्फुरणेन वस्त्वं एवं च प्रथमप्रतीनस मि
त्या धात्त्यानुरो। धनेन यावद्दुष्टं च याव थायस्वेत्यपि समिद्द्विधानपरं तये तिसा
मर्थ्ये स्वत्वेन परामृश्यप्रवृत्तिरा याथयनं चानयाभवि प्यतिस्व कीयत्वादितिस
मित्परातेवमंत्रस्य अन एव समित्परं वरणेन धासे बृहनीयां तद्विशेषणो
र्थ वाग्निपरमपि। एतेवामग्नी समि। धोतास्यां वद्दुं यामाव थायेयामिति॥
॥ अजानन्ति यजमानः॥ होतर्यजानन्ति यजमानो नुमंत्रयते। अपि स्वयमे
व यजमानो नुमंत्रयेत नित्येव वनात्। प्रधानविधितः प्राकृयद्यपीशस्य कर्नेता
।प्रत्यृत्विजं समाख्यानाद्यवच्छिन्नानयापि सा। अज्ञानावेदेशानयावायज
मानः करोतीति ततनाकर्नेहीनं तनैज्ञेयमपीत्याद्यपि शब्दतः॥ ॥ संमार्ष्टि पू
र्ववद्परिक्रामं ३ स कृत्स्न कृत्स्वा ३ समिति। पूर्ववदिति परिक्रमणोत्ति श्च
या श्चे अपरिक्रम्य सन्नद्विशेषः। इध्मसंनहनैरनुपरि ध्याग्नेवाजज्जिदि
त्येवं शाश्चार्थः। तत्र समस्वीत समितिशेषः शेषमंत्रप्रदर्शनार्थं तेनो नरडुप
द्दिश्यते॥ ॥ अस्मानुज्ञातो नुयाजे स्विष्टिनिश्वरा। स्रोपमन्तर्द ३ समानीया ब्रह्म
णा प्रतिष्ठेत्यनुज्ञातः सन्नध्वर्युः। स्विष्टिमिरनुयाजे श्वरतिदं संधं। सोपम

श्री
५०

56

नेष्यजति नत्वनोपभृज्ज्ञि छस्त्रमेव विं. तु समानीयजुहूक. न तु समानीयपे
त्तिन वक्तृ घंजुः। हूक व होमविधानात्। समाख्यो नान्त्रा सर्व॥ अनुयाजेभ्यो
हि निग्रहणस्यानुयाजार्थत्वं मूप तेनत्वनत्वग. हीतत्रदेवानुयाजार्थः। य
होपभृद्यनुयोजनाभवेत्। यथा लोके देवदत्तीयमाज्यं तस्यात्रएवासि आते
।नतश्च तस्यात्र तापित होम प्रयुक्ता एवं चतमैव होमो माभूदिति। समानीये
त्य. व्यानत्रिभिति वचरतिसंनं धार्थचरतिहियजति पर्यायास्तनति ष्व होमा
दि धर्मजा तत्रयाणामेवभूयादिति त्रिभिरित्य. व्यात अतएव चतुर्थं ९.स
मानीयेति चतुर्थशब्दो नुयाजत्वसामान्येन प्रयुज्यात् तसवनुस्येहूसंख्यो समम
।वेतीति न्यायात्। अनुयाजत्तेनानुयाजांतंत दंतेतो त्रस्तरुहोमः॥ त्रिभिश्चर
तीति वचनात्र चतुर्थी यजति धर्मा। अतएव श्रुतिः। समानीय जुहोती। तितं
नायं जुहोति धर्मा। अस्मानुज्ञात इति वचनमनुज्ञानस्यानुयाजार्थत्वाप्रदर्श
नार्था। अन्यथा समिद्धाम त्रितइति वचनात्। समिद्धुपलक्षितमामंत्रणम
ग्नि संमार्गार्थः प्रैषो पिस्यात्। ततश्च प्रत्यक्षा भावे अप्यं प्रैषो नुयाजाभावेपि
तदर्थः स्यात्। अथत्वनुयाजार्थवेज्ञापिते सन्त्वे वानुयाजेषु भवति। अतिक्र ५०

मणां च यजति चा देवतन्तच्छान प्राप्त्यर्थं प्राप्तमिव पुनरुक्तमतेमा भूद्यजति ध
र्म्मात्वनपुरोनुवाक्यादिकं। आश्राव्याह देवास्यजेत्यध्वर्युः। आश्रावणं च
प्रत्याश्रावणेन पूर्यन्त इत्युक्तं प्राक्। तेनाश्राव्य प्रत्याश्राव्य ब्रूदे वास्यजेति हो
तारं प्रेष्यति इदमिदानीं संदिह्यते। पाशास्ये कत्वाद्देवकदेवताकयाज्यादिदर्श
नाद्देवानिति देवतापदमिदं किमुत्तरयागहृद्यापेक्षया किं वात्रैव वचनाद्
समवेतार्थोपि प्रैषः। किमत्र युक्तं। उत्तरयागकर्तृत्वं दैवतो द्देशनमात्रे
वक्रियते वचनात्। किं हि न करोति वचनं। मन्तव्यः॥ ॥यज यजेत्यत्र रोउ
त्तरावनुयाजौ यजयजे। स्पष्टं। प्रोक्तं। व्यो। वचनाद्देवतानां प्रथमप्रेषएवो
द्देशनात्। द्देवास्यजेत्येवाध्वर्युराहेति न नु एवकारो। त्रयाणां वनुयाजौ यजय
जे। स्पष्टं। प्रे) नियमपर। त्तनसर्वत्र। देवानिति नवितव्यं। नेतन्न। उत्तरत्वा
केवल। विधिमिवचनं पूर्वत्रत्र ह्य वच्छादक एवकार। त्तना नैव देवास्यजे
त्यध्वर्युराह। हातता पुनरर्थप्राप्तमेवकववनीतानिर्दिशसार्व ष्वनुया। ऽप्यु
।द नदेवमित्येवाह। तस्मादुत्तरयोर्यजयजेत्येवदेवतोद्देशनिविनैव प्रैषो
॥ ॥देवान्स्वानिवा सर्वत्र नियमशाह्तात्। वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते। स

श्री
५१ र्वत्रवादेवास्यनेति न प्रथमएव तु नः नियमशास्त्र॥ येनायं नियम
शास्त्रो भवति॥ देवात्या जस्योचाते। न तस्मादेव नियमात् प्रथमे नियम्य
ते। नैवं वा वयावधिपरिज्ञानहीनो देवानां प्रियो भवान्। नहि देवास्य जे
51 त्येवा ध्रुवयुगाहेति वाक्यसमाप्तिः। किंतु देवं देवमीतिसार्वबुद्धो जेश्वता
। तेन सर्वत्रा ध्वर्योरस्याप्यत्वाद्बहुवचनस्यैव वचनस्यैवकारेणा सर्वत्र प्राप्य
ना। अत एवन्याय्यत्वाद्धोतुर्देवादेवमितिविधाने। नेवकारः। नन्वर्थ इयप
रत्वाद्वाक्य इयमिद एकमध्वर्योः प्रेषविशेषविधिपरपरं वा। होतुर्याज्या
प्यावस्थापनपरं तत्र सर्वे घिस्य तर वाक्यविशेषणं भविष्यति। तेन पूर्वस्मि
न्सर्वत्रास्य र्थात् प्रतिप्यत्तिनेतर्देवं। सर्वेष्वितिनपूर्वमत्र संनद्धस्येदन
र्थक॥ एवकारो व्यवच्छेदः सामान्ये सति संभवेत् यदि सर्वे घिस्य तर वाक्या
र्थविशेषणं नहि पूर्वेण एवकारानर्थक ४ ।३ नरत्र सर्वत्र विधानना र्थाद
सर्वत्र देवानितिभवीयति। किमेवकारफलं। अथ बहुवचनव्यतिरिक्तस्य
वद्धि यते तत्र विधानादेवास्य तस्य निरस्तत्वा यदि या क्षिकमिदमपि प्र
यमे प्रासंस्यात् नहि नियमार्थमपि स्यादिदं तत्र मासमवविधीयाते तेन नि ५१

यमफलाभावात्। अत्रापि सर्वेष्वित्यनो। वैकार्थ्यमस्तीति नायमर्थः। सर्वेष
पि देवास्याजस्यैवाहृसङ्ग्रहेषु संख्यानि। बह्वादिन्यायेन प्रथमसाङ्ख्या
।द्धं वा त्यजेत्यैव प्राप्नोति। बहुवचनेनोक्तवाद प्रयोगोपि त। अदेवान्यजे
त्येव वक्तव्यं न त्व प्रयोगः। ननु।। विधानं प्रथमस्यैतत्तदभावाद् धर्म्मयुक
।नत्।स्यस्य तरा भ्यास धर्मान भावतोनि जात्। सत्यं बुद्धिः क्रमेणेषु धर्म्मनि
र्द्धयकारिणी।। प्रथमाति क्रमेनास्ति कारणं प्रथमततः। प्रथमं धर्म्मसंबंधः
पश्चाद्द्वेषणेनेति।। उत्तराभ्यो द्विमेषास्याद्दत्यतोनानुत्पन्न। संनिधौ दृष्टे
नान्तस्याद्दत्य धर्म्मग वेषुणां। एकत्वयोरपेक्षायापूरितामागत्कृत्वनः एवं
सर्वेषु शब्दोयं न तदेव नियच्छति। अथवा देवमित्येवं होतव्याहेति विधीय।
ते। सर्वयत्न कम्पयोः शेषस्तेन देवात्यजेति गौः। सर्वेष्विति पदं। वन्न पूर्ववा
क्ये प्रयुज्यते। अनर्थकं मावदेवं वा प्सायेर्थबोधनात्। देवं द्विवमतो नेन
त्वात्पर्येणाविविच्या तउभयोरेकवाक्यत्वं पितन्मूल्यभिधानतः। वाक्यस्य
कचमन्त्रोक्तेः सर्वत्राद्देनयोमतः। पूर्वेणो। वेकवाक्य चा। दृवाक्ष्ये वान्न प्रयुज्य
ते। स।वेरव।घ। दिनैतेषामुत्पत्ता वथालबादितः। देवान्येषविशेषोयं नो

श्री द्युतेनूयतेपरं। अथैकवादतो वाक्यं एकमित्यत्रवी। नु धीः सामान्यं
५२ यजति चं यत्तु यजत्यंतर धर्म्मकं। प्राप्तं देवं विकृ पान्नपूर्वकारित्वयोगतः
। आशंक्येत विकारे। नसौ नुवादे न बाध्यते। होतृपदग्रहो। तेनन्नरचतं नत्र
भवे यदि।। न वाच्यं कारणं यस्मादाकांक्षा सर्व बाधिका। तेन देवान्यजेत्येव
52 । प्रैषो नीयम्यते ततः।। ।।विज्ञाति दर्शनाद्व। विवर्त्ततोपि तद्यज्ञेष्ट्यते। यमर्थो
यद्देवान्यजेत्येव सर्वत्रवचनात्मा द्युतेन सर्वो वार्थ बहुवचनमिति। येना
नुयाजद्वि। त्वपी ममेव। प्रैषमत्वयप्राप्तमनुवदति। यदि सर्वार्थमिदं प्रच
तो बहुवचनं स्यात्तर्हि ह्यनुयाजके पितृयज्ञे देवो यजेत्येवमाज्ञेन नवचन्य
यते तस्मात्सर्वत्र दिवान्यजेति।। कासौ श्रुतिरिति। वतःपत्न्यालक वावाद
यप्रस्वरः तिक्रामत्यति क्रम्या श्राव्याहाद वास्या। ततो सोपव हि षोड्वा वनु
या। ज्ञो यजतीति। न चैवं वरुणप्रघास श्रुतिविरोधः तत्र ह्यु श्राव्या ध्वर्युरे
वान्य। ज्ञति याज यजेति तेन तत्राप्यन्वयप्राप्तमेवेदमुच्यते। सत्यं। अर
त्वयप्राप्तमेव परं देवान्यजेत्येव। कथं तर्हि यजयाजति। अनुयाजे यं च
तुर्थे चतुर्थे वतुर्थे वतुर्थे समानयनविप्रयर्थः। सच पयाक यचिदेकदेश ५२

श्रग्रहणो नापि भवती नियजश्रुद्धे न वीप्सायुक्ते न सर्वो दिशनं त नंस
मि धो यजेत्य यमनुवादो ध्वर्युसंबंधेन प्रतिप्रस्थातुर्यद्वा सार्थो। न न वरु
णप्रघासेष्वपि देवान्यजेत्येव सर्वेगात्व यमाप्रसं भविन यो न्यगा दापनन
हुदप्रत्तनीयजतिष्वयं पयज्ञो हेत्यादिना प्राप्तो विशेषाघो व्याते पुनश्च।।
बहुवचनमेकस्मिन्नप्राप्तं यदि दृषीयते। देवं देवमनुवादः प्राप्तत्वान्मंत्र
लिंगतः। सर्वेषु देवानित्येव नियमो नो त्रसुश्यते। तात्पर्ये क्याद्वा। कोचकं
पितृभूतिनिरूपितं नत्वसुवचनादेवो वित्तनो दर्शनादपि। प्रघासित्य वि
धेय चाद नुवादाविरोधतः। विस्तनावत्पादावदं देवी देवावादवकौ। व्य
क्तिश्च ववनाद स्याहृवेभ्यः प्रेषलोसति। न दोषः प्रत्तनीयस्माद्धेकत्वं षंटलिं
गकं। प्रथमे परयोर्नास्ति बहुवसमघायनी। तेन वावनिकश्लेषसंबंधः
प्रत्तनीयया प्राप्तिपदीकमात्रार्थस्यागे नापि हतार्थतः विरुतावपित
हुन्स्यादभिधायापि योगतः। सत्वं नास्यागति तत्र प्ररूताब विकारतः। प
त्नीशब्द वहूहमुवित नोवक्ष्यते ग्रन्तः। अतो देवीभ्यो दवीभ्यां देवाभ्यां स्या
यतो भावतः। यथार्थवचनादूहनस्यानेकप्रकारता। सर्वविकारस्यैकत्व

श्री मावार्थोपि प्रवक्ष्यति। सगुणोरच्छाने गुणः स्यात्सर्वविकारएकतः। न चात्र
५३ वचि भेदोऽस्ति प्राप्तत्वादिति देशतः शब्दे विप्रतिपत्तिर्न परिभावा प्रयुज्य
ते। प्रतिनिहितद्रव्यस्य मेषादिर्यसुवावकः। अर्थयोगात्। सोमाग्नेनन्यत्वा
त्प्रतिषिध्यते। न हि द्रव्यान्तरन्तत्र तत्त्वाध्येव परिग्रहात्। उभयत्रैदेवता
चार्थः स्फुटो नासौ विधीयते। नन्वद्धिन श्वनुयाथावाके वलं मंत्रलिंगतः। आद
वतानुमतिस्तत्राप्रेषः प्रयुज्यते यतः। तत्रातिदेशवाकोन देवानामेव देव
तं। मतं तं कैवलं प्रैषानुगे। धनवतुर्थिका। वाक्यतुमतिदेशस्य स्फुटं व
चनभेदनात्यत्राधिकरणेवेतस्मादिस्तत्रातिदेशतः। लिंगतोपि व्य
वस्थाप्या। देवताप्रत्ययेतत। तेनात्राम्नांस्यतानास्तिक यमूहस्य संभ
वः। अतः श्रुत्या बहुत्वेन परामृश्याविशेषतः॥ सार्वेषां प्रैषयोगार्थो।
मदेनात्यत्र कीर्तितः। तथा हि। प्रत्रस्य प्रातरनुवाकमुच्यते। देवेभ्यः प्रात
र्यावभ्यो नुब्रूहीति। छंदीस्थिवे देवाः प्रातर्यावाणो स्फुदात्स्युत्तुयाजा। द
वेभ्यः। प्रष्यदेवान्यजेति वा अनुयाजोऽस्यरं नीतिपुनरभ्यस्या। तदेवभ्यः
प्रेष्येत्यादि। अत्र वानुयाजोऽस्त्वरं नीतिबहुवचने न सर्वानुयाजसंबन्धत्वे ५३

53

स्वेन देवेभ्यः प्रेष्यदेवात्यजेत्यन्व्यात्तानन्तरमनुयाजं विहरन्तो प्रहरन्तो
वपयायोगं प्रेषहद्यं संबद्धमिति त्वनमीयतिनवपुंस्त्वविधिः शेषमहुवचनी
नो देवस्य होमे त्रावरुणप्रमेस्तियेननरीत्वचरितार्थोत्यत्रत्वानुरूपायाव
करशंदघात्। एवमत्रापि लिंगानुमितां ववनमेव मापकमितिरूत्वा। स्वेवा
र्थस्याविकृतावपि चोदितत्वात्। अर्थान्तराभावान्नोहः प्राप्नोति अपि च
छंदसामेवात्र देवतात्वं अनुयाजानां जगतीत्यादिनानुयाजसमाख्यानि
मित्तयोगमभिधायादेवतानिरूपणं योच्यते। अथ यदनुयाजान्यजति
छंदांसि वै देवा अनुयाजाः छंदांस्येव तत्संतर्पयतीत्यक्रम्य बर्हि
षो गुणयोगे न जगतीत्वं नाराशंसस्यात्रिष्टुप्त्वं स्विष्टकृदग्नेर्गायत्रीत्वं ते
न परमार्थतश्छंदसां देवतात्वमयोगोविष्टपधीनत्वान्मंत्रस्य येन स्ये
णादेवतानामभिधायं मंत्रत्वेन यत्र प्रयुज्यतेनेनैव रूपेण तत्र प्रयोक्तव्य
मिति छंदसामेव ज्ञापयाम्येष्माध्वर्य्यवादवेभ्यइत्येवमैत्रावरुणस्यानु
हेवं बर्हिरित्यादिदेवतासंबंधाससमयपत्रलक्षणं येवयोज्ययोयागसंनि
पातात्त्वात्पत्तिकोपि न तन्तोंतरंगइति तनेपस्यागः। छंदः शद्धस्य यागा

श्री ५४

समवायाद्देवतावाचकं चेपि न त्यागयोगः। पितृभूतिनिर्दिष्टं॥ ॥प्रती
चो जुहोतिप्रत्यक्संस्थान जुहुयात्प्रत्यंचोनुयाजा इतिवचनात्तत्
स्मात्तदुपसद्रूपेण प्रत्यंचो हूयन्त इति च॥ ॥उपसन्तु चालाघवार्थमधि
कारमुपजीवति। उपसत्त्वपि प्रत्यागवहूयते। उपसन्निमित्तधर्म्मस्य
विधानादनुयाजवत्। उपसत्त्वातिधर्मोपि गम्यते इति शंक्य इति तःस्फुटं। त
स्मात्तदुपसद्रूपेण प्रत्यंचो हूयन्त इति॥ ॥ध्रुवः। प्रायोगे प्राङ्‌इति क्र
मः प्रयाजेषु प्रवृश्यते। प्रत्यक्षो मत्रान्तहूत्स्यात् नियमो वा भवेन्नतु त
दर्थमुच्यते। ध्रुवणेकत्रावस्थितत्वात् जुहुयात्‌वनुयथर्द्दः समानीय प्रा
चीनं तु पार्थगृहणमुक्तं प्रयोजनं। परमोपभृतः समानीय जुहोति प्रावीमा
हुतिं। रूक्षामुपदेशाभावादनुयाजत्वाविशेषाद्देवानां देवतात्वं ये
नाह अथो तत्सममनुयाजमिष्ट्वा समानीय जुहोति प्रयाजानुयाजा वा एत
दुत्पत्न्यामप्येवमेवैतदनुयाजेषु बलिं हारयतीति एवं न यद्यपम
द्यनुजघा जुरत्नर्घेनुयाजेभ्यो यं बलिः स्तनो भवेत्। तेनानुयाजत्वाविशे
षादनुयाजधर्म्मो चेनानुयाजदैवतेवात्रयुज्यते तेन भरूत्तसममनुयाजश्रु ५४

54

तिसत्त्वमुक्तौ तेनातत्परत्वाननुयाजा। वंबूबतीनत्समानतौ। वारयं
तीतहर्म्मबाधमिहकुर्य्यात्। सत्यमिष्टो विशेषो न स्यात्त्वदेषं भवेद
पि। तस्यास्मिंस्तु हि शेषेषु नो तमत्वं निर्वायात बुंतुर्थस्य हणे नेह लिंगाव
गतमाहतं। जुहोतीति वचमानतु होतिविषयंत्वा लिंगं नयजति विषयं।
तेनोपविष्टश्चादि सर्वमत्र भवति। होमश्चोपरतः स्थितेन॥ ॥ अभि
चरन्ननुयाजानुमंत्रणमश्यस्य सुं जहि हादुस्यमुं जह ग्रहनु। यमुं जहीति
यद्दांगप्रयुक्तमभिचारपरमरणं कारयेत्। नस्योत्तिमंत्रैरनुयाता स्नाति
मंत्रैय थासंख्यमनुमंत्रयेत। अशस्य युजहीत्याविभिलिंगभिः। नाग्न
द्वितो नाख्यपुरुषार्थप्रयुक्तिः। तः कत्व र्थौकी क्षयासा हिंगहिंग्लिति स्त्वोप
कारकं। माभूत्तनुस्तस्यार्थे वितत्तिश्योपिमासमभूत्। फलं यस्यास्तदुहि
ष्टं तत्र धर्मो भवेत्स्यां। संदेश वज्रश्येनादौ त्रैधानव्यादिकर्म्मसु। अथो।
श्यानविन्नृत्सर्थे चित्तत्रावुपदेशभाव्। कथं विशेषधर्मोयस्तत्त्वाहि च
तिसंश्रयः। तत्र तत्रोपदिष्टव्यः सर्वसोधारणोत्रनु। अभिचारकलानी
हि विचानीनां न हृश्यते॥ स्थानयाधारणं घन्स्यात्तधर्मोपदेशनात्। ते

श्री
५५

नप्राप्तवशेषेषवन्नृयेयोविशेषकः। प्रकृतानानुयदेष्टव्यो यायान्सर्वा
भिचारके। उच्यते भिचरन्न त्रकर्तृत्वमगुड्यते। विशेषणं फलं चास्य
ग द्भुप्तिकर्मणोःस्वकं। ननु नागृहह्यानतो ननिगकांक्षस्यसाध्यतः
।सम्प्रवादनुयाजानांतद्दाग्नि त्वमहह्यजितः। प्रत्तत्तोवरितार्थत्वान्नोत
रप्रवर्तनात्लभ्यतेफलचत्कर्मनोपकाराययोऽयान। श्रुतिर्विधानम
स्यत्वकुर्वतीस्फुरयः पदः। फलस्यमाधनंमुख्यं नतु यज्ञोपकारकं। एवे
वंविधजमावःपराभावयतीत्यसौ। एवंफलाभिसंधानात्तथैवात्रानु
मंत्रकः। हिषंतंमारयत्येवविशेषणेनतंचतनः। यजमानत्वमुद्देश्यं
नित्यस्वर्गप्रयोजितः॥ ॥एवंप्रहृष्टोसमंविभजेत। विहिताववनुयाजप्र
हृष्टावेवमनुमंत्रणंकार्यमशत्यमुंजही त्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं।
प्रतिमंत्रमलंयद्दंडकलितत्वायेनपरिसमायद्दातिचेनाहत्यायाभूदि
त्यक्त्वाते। समंविभजेदितिविभागो हि बहूनामरस्योरपेक्ष्यते सर्वः संवं
धार्थात्ननानुयाजान्विभजेत। कथमित्यपेक्षायासममित्यभयथा
संबध्यतेत्रियावि। ब्राह्मणेनतथाविभजेद्यथासमसमसंख्यमनुमंत्र ५५

55

णोः स्यात्। अपि न यथा चविभंजनीयं। यथा विभागमपिह्यावयवसंख्य
यानुल्या भवेयुः। ननु भ.वनु। वेश्वदेवाद्यौ न वानुयाजवेकर्माणि सम
विभागतात्रं वचत्वादेकादशानुयाजवे पशौ कर्मविभागः वैषदोष
४। न चापि धारनुयाजेन सममलं भविष्यति। ननु नात्यस्यात्रानुमंत्र
णं त्रयाणामेव न हि धानात्। एवंवे। हैवर काः। किं श्रुत्वा इति नतीयेभा
गे संख्यायाः स्तु नतं भविष्यति। ननु भवेद्दंवं यद्यस्य विनता। नो प्रवृत्तिः स्या
त्। ननु पुरुषार्थे चादस्य वित्ततो प्रवृत्तिः। न हि वितनो य जिः। फलस्या धन
भावमापन्न इति कर्तव्यसव्यपेक्षः पुरुषार्थमाक्षिपतीत्युक्तं। तत्र के
विदाहुः चावाविंते यमिति केपनामत्त चाचिंता। विचारस्य फलाचं ताभा
वाद्विषयहानितः। प्रकल्प्य पूर्वपक्षादेशश्रपंचीज संयुतं सर्वं तन्सिद्धव
नृ.वानचीन स्याय योगतः। विना प्रवर्तत यत्र निर्णयांतर साधिका
। तेन तत्र नव्रगदे शेषु त्त वाविं तय मुख्य तेन। न चेद क्षमत्र विद्या। तेन त्वयंत
वीनो स्यात्सः प्रयाजेषु सन्निनचात्। सर्वा। त्रातमेनो पायि वादिति। न हद
त्रापि स्वेच्छा नांगेन वोपापि वादिति। प्रवर्तकमुपायि च मुभयत्र विशिष्य

श्री ते। न सत्यपि फलेनैतत्सौनरूपतया हि मुच्यते। तच्चाविंतितकथं नुस्या
५६ त्पूर्वस्यापस्य मूत्रणेन। पुरुषार्थो वा कथं नन्तत्र साधनेत्यादस्य संयुतः
।नुवते। कश्चिद्देवं न वाक्यादिरनिरूपणेन। सूत्रमन्यायनिर्मुक्तं श्रु
त्याद्यपि प्रमाणयेत्। न च श्रुत्यादिप्रमाणांतरमन्त्रोपन्यस्तं सूत्रका
56 रेण। तन्न वाचनिकमिदं पुरुषार्थरूपस्य न चिरातो माणमिति। अ
त्रोच्यते। न वस्तेष्वपंचत्वा चिंता। सर्वत्र तत्र तत्र न्यायस्यापेक्षणेन
। यत्तेनो वक्ष्यमाणानर्थ्यते स्याः प्रयोजनं। तत्रापि चिंतान्त्वामान हि त
तो प्राप्तकं वचः। यच्च न श्रुत्याद्युपन्यस्तमिति। न हि सर्वत्र वाचनिके
विधाने श्रुत्याद्युपन्यस्य। न च अथन्यायविरोधे श्रुत्याद्युपन्यासस्यैव न तर्हि
सामर्थ्यसूचितमत्रापि त्रयवायदावार्थाभिमतंमाहात्म्यं नांतरद
भ्यासज्ञापनत्वं न देवसाधीयो भविष्यति। न त्रापि ऋतुमंत्रणप्रायणा
माश्रित्याप्युक्तो विचारः निराश्रयश्च प्रसंगात्। तस्मादस्। प्रयोजनांतरा
संववरूपं। नद्रूव्यान्। त्वनं व्यात्पुरुषार्थानां विद्वत्तेन प्रवर्त्तनं। परा
धीन प्रवृत्तिः स्यात्। तद्यं नाश्रयकारिता। न वन्तु नाम खनं त्रं यत्पुरुषार्थत्व ५६

नन्न चानो निर्दिष्टेनस्यानपेक्षणाद्धि ज्ञनावप्रवृत्तिर्यथाहार्यपुरीषां
पशुकामस्येत्यादि। अत्रानुनित्यवदनुवर्णान्नित्याप्रवृत्तिरिति विकृत्ना
वयिप्राप्तिः। यथाहास यदनुयांजांतो यज्ञः स्यादशास्तंतः स्यादित्यादिस
म यममनुयाजमनुमंत्रयेताशास्यमंजहीतियंद्विष्यादित्यादिना वनि
त्यपे वानुमंत्रणं वयंद्विष्यादित्तिना नित्यसंयोगो द्विषोत्सवस्तूपं पाप्मा
दिष्वपि भवति। तेनानुयाजानानित्यसंयोगात्तसम्भावाद्वित्तनावनुमंत्र
णस्याविनित्यसम्भाव इति पुनरनद र्थविचारः। यत्र यंगतार्थत्वमधि
करणस्यात्तंनन्तविशेषावगतेः। अवमंगम्याने हिद्वयोर्विशेषः। अंत्य
त्वमुत्तमचंवयद्दुपाधिविशेषणाभिन्नंतनस्तदसम्भावंवमुनोपेक्ष्यते
यतः। नित्यमुत्तमशब्दोयं अभावंपरतो वदेत्। अंत्यश्च पूर्वसम्भाव
विशेषस्तत्कृतोनये। उत्तमोपाधिनापूर्वमंत्यस्योपपित्ताविह॥ ॥स्व
च्छानांत्यनयोपायिचान्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। स्छानशब्दःक्रमवाची
। स्वच्छानेहिनीयमप्रहिनीयमनंनीयस्यनंनीयेयः प्राकृतोंत्याज्ञनानुमं
त्रणं कार्यं। हिनीयस्यानराशसास्याकृयेनुयाजाह्वाः प्रभनमयत्ते सर्वे

श्री
५७

57

नराशंसस्य स्वस्थाने द्वितीये स्थाने तेषां स्वस्थानानामंत्यो नराशंस
एव तृतीयस्थानं स्विष्टकृतः स्वस्थानं तृतीयं स्थानं तत्रैव वनस्पत्यादीनामं
त्यः स्विष्टकृत् । तेन पूर्वेषामनुमन्त्रणं कार्यं । ततः उत्थापयितात् । यद्द्वितीय
स्थानं प्रतिपद्यते । न तदुपगच्छति । यद्यदुपगच्छति न तत्समानधर्म्म
मवतीति युक्तरूपं । एवं स्वहि स्थानेन केनापि प्राप्तमिति । न तत्समानध
र्मो भवति किं त्वितत् । द्वितीयादयस्तु नराशंसमनुकृष्यागच्छन्तीत्युपपादयितया
न तद्धर्म्माणः नराशंसो हि द्वितीयं स्थानमापन्नस्तत्धर्म्मलब्धता । द्वितीयाद
योपि तन्नच्छ नमापन्नास्तद्धर्म्माण एव । स्वस्थानेऽस्य स्वस्थानान्त्यः । नराशं
सस्य स्वस्थानं द्वितीयं तत्रत्याः प्रभृतीनां द्वितीयस्थानानि नराशंसो द्विती
ये स्वस्थानेऽन्त्यः । तथाग्निः स्विष्टकृतः स्वस्थानं तृतीयं तस्मिन् स्वस्थाने वन
स्पत्यादीनामंत्यो देवोऽग्निः स्विष्टकृदिति न स्वस्थानान्त्येन पूर्वेषामनुमंत्र
णं कार्यं । अथ येषां स्वस्थानानां त्यन्नासमानं येषां तेषां स्वस्थाना तेषां स्वस्थानस्था
नेना नामंत्येन सम्बन्धार्थः । स्वस्थानानामामंत्य इति यद्विगृहीतं तन्न्योपपद्य
ते । न हि सर्वेषां । वेत्तनमात्रता नानामिदं स्वस्थानं किं तु प्रकृतस्य तन्त्रवैत ५७

ताडुपायिनस्तत्तोस्माद्धिर्गगह एवङ्घ्यायानू॥ ॥एतज्जुहूपभृतो व्यूहति
।एतस्येति नवाक्यं यद्यजनी नाभिर्यं स्त्विति कर्म्ममात्रं न तत्स्थानं तेनार्थी
वागतिः स्वतः।सत्यमर्वाग्गतः स्थानान्तुप्रासादनसंक्षिप्तिः। आवत्यनि
यतं स्थानमर्थी स्यात्संनिधारितं। श्रुतौस्तत्पृप्यानिर्दिष्टे पिहिब चनोपदे
शाद्धि वापक्षद्वा हिव वनम्पनस्तनिस्यसह चारिनयोरेवपरस्यएपे क्षयो
त्पद्यत इति जुहूपभृतावित्यत्र मन्ते। अतएव मंत्रविशेषविधाने जुहूप्रा
वीमित्यत्र स्तेत्र विविधमूहनं वाल्लनं प्रदेशान्तरप्रापणं भिन्नप्रदेशयोर्वि
श्लिष्टार्थः॥विधानमाह॥ ॥अग्नीषोमयोर्वितिजुहूं प्रावीं दक्षिणेनो
त्तानेनादक्षिणेनपाणिनेति नमन्त्रितं।कर्म्मणि कर्त्तरस्य स्वयमेव प्राप्ते
रतएव श्रुतिर्दक्षिणेनपाणिनेति। अग्नीषोमयोरित्यनेन मंत्रेण जु
हूं व्यूहतीति प्रावीमिति त्वदेशनियमः। दक्षिणेनपाणिनेति साधननि
यमः। उत्तानेनेति प्रकारनियमः। इतरशब्देन सव्यकरस्य त्र्यर्थमत्रद
क्षिणग्रहणमसमर्थास्मृतिन त्रात्स्येवकर्म्मसु पासेः। जुहूमंत्रविशेषा
र्थग्रहणे नैनैनपुनरुक्तिः। नवपूर्वसूत्रे जुहूपभृद्ग्रहणविनैवास्माभिर्ह्या

श्री स्य तरस्तत्तदुपमन्त्रहृहणो भावात् प्रत्युवाच्याशंक्येत। अथ तत्रैवोपमन्त्रहृ
५८ हणं करिष्यते। मा भूत् पूर्वस्तत्तदुपमन्त्रयोरूहणमिति वेत् सत्यं। मन्त्रत्वं हि
विधीयमानमन्त्रलिंगाद्यूजमानसंस्कारकं स्यात् तथा वैश्वविकारे होमसा
धनेन प्राप्तो नाति जुहूपमन्त्राविति द्वितीयया तत्संस्कारकमुच्यते। तेन
तत्स्कन्दनापाद्यपत्नीकर्णे दोहनोदि पुरूहनं प्रवर्त्तनाच्छीनि अन्त्यामि
नो मा भूत् स्वासनस्कन्दस्य कर्त्तनाय स्य स्पृश्य तेनस्माद ध्वर्यो: स्कन्दनया गति:
॥ ॥ अग्नीषोमीयोत्तमित्तीतरेणोत्तरेणेना चामतीचीं। अग्नीषोमौ त्वमापस्य
।तत्तमंत्रेणेतरामुपमन्त्र इतरेणास्येन पाणिनानीना स्यूजे तमतीचीम
स्पृग्ग त्विमतीं प्रागस्यामेव ननु स्त्रग्विशेषणमेतत् त्रिपाहि व्यूहतीति प्रा
पिता। सत्यं। दिग्विशेषइदानीं नियम्यते। प्रतीचीमिति। ननु व्यूहनीतिविरु
द्धमूहनमुच्यतां। विरुद्धं च जुह्वा वैलक्षण्य। ये न भवति। तत्तस्याः प्राग्वा तत्जुह्वा
अर्थात्प्राग्वत्तमुपमन्त्रो भविष्यति। तवाच्यं प्रतीचीमिति। उच्यते। वि
रूद्धं चं परित्यागात् प्राग्देशस्य यदीष्यते। उदीच्या व्यूहनेपि स्याद्धि रो। धात्ये
नसं भवेत्। यदीष्येत विरोधात्प्रतियोगि परिग्रहे। प्रतीच्याः प्रतियोगि ५८

58

त्वं प्राचीयुक्तस्य धर्मिणः ॥ गच्छन्त्याच्याम नैव श्रयं हि तावत्तावत् स्वजदिमां । प्र
ती चीमश्न यन्त्राचीननु तद्धि दिगंतरं । अतो न योर्विरुद्धत्वाद्धि शब्दः प्रापयेदि
मां । अनियंतो विधिन त्रिसीकर्यनं दिशां नतः । सत्यं विविधता यथार्थजितो
द्द्ध निवार्यते । तस्मात्प्रतीचीनोदीचीन तुल्यापा विशेषणत्व एषो र्थो लभ्यते
त्वेन पुंसकः । त्वसतिस्यात्तान हि नीयादर्शनमपि तथा । त्वहेतुः । यदि स्त्री गिव
द्वे षणां स्यात् तर्हि प्राची मितिनवत्त्व्यंस्यान्स यमेव प्रागग्न्वा त्वेन प्राकंत स्त्रं
व्यूहनमुपदिश्यते । तन्सद्भ्रा विधानत्वाद प्यपि प्रत्यक्तत्वमेव । अपि च ।
अपीचंतनं मं योहति यो स्माप्राते । यनीस्म पन्स ह्यूहनसं त्वने । उपमच्छरीर
स्य हि षतोः पीवमूहनं स्त्रवन्त्यस्त्यगमनं दर्शयति । न त्व वीवमाधामुखमु वि
तमराती पच्छस्यो तान । गातन । गस्य मिधायकत्वाद्देवानः यथापगत्वृति
त यथाव्यूहतीत्यर्थः ॥ ॥ यथा देवतमस्य ता प्रकृत्यर्थमीवदं नवनं वितती
यथा यौमूहः । अग्ना दिनद्रत्यनेन प्रापयिष्यते । न नु हि देवत्या नामेव तत्त्वापि
व्यूहन प्रासावूह त्वन्त्रिच्छौ स्तो । नन भविष्यति । येन विशेषादशाके । नेक हि श
हे स्यादि । नेकादेवत्यएकदेवत्यधर्माः प्राप्तताः प्राथंते । न च प्रत्ततना । वक । द

श्री
५९ वत्स्य ऊहनं श्रुतेः। नन्वमंत्रापि समाम्नातानि तेन वि त्तानां वा गमयणो दौ वे श्वदे
वादौ। सोम्यसा वि स्तारादीनां ऊहनप्राप्त्यर्थं भविष्यति। नैतत्। सामान्यविशेषा
ति देशाभ्यां तत्रापि प्राप्तेः। नन्वतिदेशः प्रवृत्तोऽविद्यमानानेवातिदिशेन्नावि
द्यमानात्। नहि रूपे विद्यमाने जलमवाहः स्वीकरोति। एवं तर्हि प्रवृत्ताववा
प्राप्तानामनेन विधीयते। यथ यग्नीषोममाग्ने ऊहनं श्रुतमंत्राम्नातं वमा
ध्यं दिनानां तथा पिशाखां तरीयमनेन निबध्नाते। तत्र हि चतुर्दश देवताः
समिद्रादयो यजति धर्माः। कीर्तितास्तदिदं चतुर्दशानां ऊहनमुच्यते। अ
थवा स्वशाखायामेव दृष्टमंत्रेण नाम्ना तम्युक्ता वसामान्येन विहितस्त
तदेव सामान्यरूपेण विधीयते। तथा च सर्वं ऊहनशेषश्रुतिः। एवं यथा
देवतं ऊहनीति। याया देवता यया देवत मित्रा साधारणा देवतापरं पनो
क्तमग्नीषोमीयपशुः ह्रि पौर्णमासं ऽह विर्भवति। ऐंद्राग्नं ऽ ह्यामावास्यं ऽ ह
वि र्भवतीति चा यायो भयत्र साधारणाग्न्यादिकाया यावविशिष्टाविशिष्टा
दिकालयोपलक्षितं ऊहति तत्र श्वप्रतत्यर्थ वा दृष्टा आयणोपिपापकं॥
॥ अध्वर्युर्वा। ऊहति। तुल्यश्रुतित्वात्। यदि स्वयं यजमानोपद्युश्च ५९

59

युरिति॥ ॥अनूहाय वयं यजमानो वा जस्यैनमिति पूर्वं। यदाध्वर्यु
रूहति तदा पूर्वस्मिन्मंत्रेऽयं विशेषः। विकृतावपूर्वत्वादूहाभावात्। वि
कृतेमंत्रे विदधाति। अनूहः पुनः पठितः। विशेषप्रदेशपरिज्ञापनार्थं
॥ ॥यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं। हूहीत्युत्तरे। उत्तरे यथाप्रमन्मंत्रेण हदेवा
ध्वर्युकर्तृकविशेषः। यजमानशब्दस्य सविशेषणस्यानेकयजमानकेवि
परिणामः। ऊहनं वत्सकांस्कारश्चरितार्थो द्वितीयासंयोगात्। यथा वेत्स
।वो ऊहनीति सकृत्संस्कव श्योत्तरत्र द्वयते। यजमानेन एवं जुहमनुयोस्मा
त्ररणीत्यादिः॥ तन्नापि तंत्रेव विधितात्पर्यं। यत्तु देवतासंकीर्तनमपि
ककर्मादेरुक्तं तन्मत्रत्वेपतया संस्कारसाधनेन भवत्केन बाध्यते। परं दे
वतासंस्कारेण भवति द्वितीयाद्यसंयोगात्। तेनयावदुक्तं तावद्दुक्तानामः
प्रधाननिर्देशौ सुचौः सा भव भावेन चरितार्थत्वाद्विशेषात्संस्कारोऽप्येत
याभवत्येव ऊहनं स्वपंकर्तृत्वे परार्थेन गृहपतिकर्तृत्वेऽपि प्रत्यगाशीर्यो
गाद्धि परिणम्यते॥ ॥ अभ्यक्ष्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इ
ति प्रतिमंत्रं। अभ्यक्ष्य स्रुवेणाप्रच्छिन्नाग्रान् परिधीननक्ति स्रक्षयति ह्यतः

श्री प्रतत्तत्वात्। द्वाभ्यां मानदिति जुहोत्यभ्यते। केचिदभ्यक्षणं करिष्य
६० माणं जनार्थेऽलङ्कृतं संस्कारमिच्छन्तो जुह्वा एवनुर्वेतितत्पुनर्विचारासहं।
ततनवयोजनयोरपि संस्कारापेक्षणस्य तुल्यत्वात्। द्वयोर्बुद्धिविपरिवर्त
मानयोरपेक्षाभावात् कथं नु हुमान्नसंबंधः। न च स्रुवा नीरसनशक्यमं
जनमिति। जो हावनेति लक्षणीयं। अंजनं च उदक्तं स्तुमया दिति यथा
60 पूर्वमुच्यते प्रादक्षिण्यपक्षदासार्थरुद्रदेवतत्वान्मंत्रेस्यापामुपस्पर्शनं
रुद्रदेवतत्वं चद्रभ्य स्वामित्वात्। स्वामित्वं वीजनानुस्पृत्वादर्भावगतेः। व
स्वाद्युर्थे हि वतुर्थ्यावगम्यते। यत्र च मंत्रवर्णमात्रादेवतानुमानं चतु
र्थ्यादिकल्पनाद्वारेण तत्र किमुच्यते। सत्यां चतुर्थ्यां संप्रदानंप्रतीतौ ता
दर्थ्यप्रतीतौ वा यद्विपदर्थप्रतीयते तत्तदधीनामेव संबध्यते। द्रव्यस्य
संबंधा देवतया नान्वयान्वहविर्भोक्तृत्वभागे वदेवता राग्नाजश्च
भूयिष्ठाः कश्चिन्निपातभाजश्चेत्यभियुक्तोपदेशात्। कात्यायनोऽपि पाद
शो देवतां वक्ति। अन्त्यः पादः सावित्रः आद्यः पाद आग्नेय इत्यादि। ने
द्वंदु क्वापि देवतायत्र तत्र किमुच्यते चतुर्थ्यन्तस्य। अयोऽन्यसर्गो स्योत्स्य ६०

तस्य स्थानं तन्त्रज्ञानं हुडिपादेर् यागवप्रसंगात् । तेन वा नयागेन प्रयोज
नं देवतागृहबाह्ये चास्थानं व यागाभावे पि निपातनाद् अन्येपि स्थानं । न च प
रिधिसुत्रिपरावृपिने स्थंडुक वमयगच्छतीति । नत्र स्मृतेर् वा तस्यानंतरं दस्व
दैवते मंत्रे नियतेति नेत्युदकं ददितीपरिधिवर्हेपि वा नि । ईरा दुष्टा
णां देवतानां नापैति । शंकाते चास्य परत्वात्तु द्वौ व्याख्यातौ । लनवसु भ्यस्त्वा
ददामीति वाक्यं संपद्यते । तथा च कारकविभक्तिरियं नवेदितरया बहिरं
गविद्धिता नादर्शवतु थीस्याद्रव्यर्थमिति । नवपरिधिसुत्रि समर्थमितिदं वस्वा
द्युर्यताद्भृतिपादने न वीजनमुति अन्नति शयवकरवाः सुत्रिपरवेवल स्त
णास्थानं च समामुख्यसंभवेपुन हृपा । अयपरिधीन्मीणाति मत्स्य स्नंप
रिधीन्मीणातीति चगत्स्यां गंभुवं स्तन्मं प्रदानं वस्वादिदेवतारूपं द्रष्टव्य
मिति तस्मादृद्देवताद पामुपस्पर्शनं । सन्तु परिधिष्वेन दपि सर्वत्र प्रवृत्तेन
मेषां संस्कारत्वात् ॥ ॥ प्रथम मंत्र परिधिं गृहीवाश्राव्याहेषितादेव्या होता
रो मद्रवा व्या या या प्रषितो मानुषः सत्क वाका प्रसत्क का ब्रह्मीति प्रथमोपहितं
मध्यमं परिधिं हस्तेन गृही वाश्रावणं तत्राप्रत्याश्रावणस्यासंबंधि वा

श्री दाश्रावणविधानेन विहितत्वात्पुनरुच्यते न तु तस्मिन्नपि कृते
६१ आश्रावणांकृत्वाध्वर्युगृहइषिना दैवे स्यादिद्रइदमिदानीं संविरुघाता
किं साश्रावणार्थं परिध्यलं न परिधिसंस्कारो वा॥ आश्रावणार्थमिति
61 ब्रूमः। अस्यात्रइष्टत्वात्। यथा सन्नद्धसंनहनात्स्वेवाभिपद्याश्रावयती
ति तद्वदत्राप्यपरिधिसमिपद्याश्रावयतीति न चालंभकर्मत्वात्पर
रिधीनां परिधिमितिसंनहनेव पद्यमिति चेन्न। विशेषाभावात्। वरिता
र्थोऽरितार्था हि परिधयो नेतराणि संनहनेनान्यपि कृतार्थानीति चेत्रा इ
ध्यस्यवाशाकलमपच्छिद्याभिपद्याश्रावयंतीत्यवरितार्थं ननु स्यं विधा
नादिदमथ च रितार्थाय वृंधानी मंनहनं तत्तदर्थमप्राप्तानी भविष्यति
। परिधयमुत्त कार्यवरिताः संस्कारमपेक्षं तइत्यालंभेन संस्क्रियं
ते। यद्वभिपद्येति तत्कास्यार्थः॥ अतश्च दृषिर्हामादावालंभवं प्रवर्तते। त
आश्रावणं चस्त्रुकत्वाकप्रेषार्थं। तत्र सति तस्मिन्प्रवर्ते। तत्र ननु कथम
स्य स्त्रुकवाकार्यतायाया नाव्यते। परिधिभ्यो रुद्रो न दाश्रावयति। यज्ञो
वाचश्राश्रावणं यजेनैवैतत्स्यस्य क्षपरिधीन्मीणातीति परिधीनीण ६१

नमस्यप्रयोजनं वक्ति। एवं च सूक्तवाकाभावेऽपि प्रवृत्तावपि आश्रा
वणं भविष्यति नेष दोषः। अस्यार्थः नियमानां परिधिसंनिधाना
त्परिध्यर्थमुच्यते। कथं मन्यार्थमिति चेत्। प्रेस प्राग्नावोहितस्य सर्व
व्याप्तिः समिधो यजाग्निं यजेत्येव माहौ। ननु प्रेषादत्रापि होतृवर
णाहोर इयतास्यतदपि प्रार्थना प्रेषणो विशेष एव। ननु तर्हि परि
ध्यर्थश्रुतिबाधः प्रसज्यते। न प्रसज्यते। प्रेषार्थमपि सत्परिध्यर्थं
संपद्यते परिवा। पाहि प्रेष्यं ते होता। यदग्निहव्याः तथा हि परिधिनिंद
ने कथं नावसार श्रुतिरिदं जगाद। यत्र वै देवा अग्ने ग्निं ९ होत्राय
प्राहृणते साघपक्रम्यत एते परिधय इति देव्यां हान्त च मे। तेषां प्र
तिपादितं। तेषां तद् वा। वान प्रेषणं स्वहारहृने वाइ षिताः प्रेषिता
न इदं वद नाया देव्या देवसंबंधिनस्त्रानवाः होतारो हौत्रकर्मकर्तारः
परिधयस्तेन प्रेषणपरि षिंचिषपदत्वादाश्रावणादेः। प्रेषार्थाद्वनप
रिध्यर्थाना पपद्यते। पूर्वं तु प्रेषणं नास्ति होतृवरणं मद्वावने। इषितान्
तनि। इदं शामयुक्तं मन्यते श्रुतिः। तेनाहस्वयमिन्द्रादिसा धुनात्प्रेषिताः

श्री
६२

62

परहितं कुर्वंति निस्पृहाः । स्वयं वाऽनेन दृष्टमिदे देवायुक्ता भवंति । यत्साधु
वदेयुर्यत्साधु कुर्युरिति । एवं वानेनोक्तं । यद्यपि दैव्याहोतारः प्रेषयो
ग्यान भवंति प्रकृष्टत्वात् तथापि साधुभावेन साधुकरणेन स्वयं प्रवृत्ता इ
प्रेसषणो तत्तमेव तेषामिति नानुवितमन्त्रः सिद्धवन्द्भावेन प्रेषणमेवैषां
क्रियत इत्यभिप्राय इति । तस्मादेवेषां यथेमाम्नावर्णं प्रेषसति प्रवृत्ते ते । यत्तु
क्ता । कर्णा लंभनस्यावि । प्रेषार्थी ताकाग्रहणं क्रियायां कर्माभावः परि
धेः प्रेषो यकारकोऽपि न विरुध्यतइत्युक्तं तदुक्तयुक्तया वाक्यं न विरुध्य
ते तद्भगमेस्तेन वाक्य प्रेषागमे विधानान्तंह ननवदुपसंग्रहणं मिद
मिति । चत्वारापूर्वस्ये वोपसंग्रहस्यानवक्तव्यत्वात् । न वास्यापसंग्रहार्थतो
पपद्यतइतीदानीमेवोक्तमन्त्रः परिधिसंस्कार आलंभो जुहोतो प्रवर्तते ।
ते । अथवायतः परिध्यर्थमिदमाश्रावणं ततः परिधिसंबंधनार्थं प
रिधिममभिपद्यानुकुर्यात् । इदं चाश्रावणं परिधिसंबद्धं भवति यदि तत्परि
धियुक्तः कुर्यात् तथा चाभिपदनस्याश्रावणार्थं चार्थं त्रैता याश्रावणं तत्रै
वालंभनः प्राप्नोतीत्यनिष्टसंनिपातिपरिधिसंस्कारो युक्ततरो हि तीयाश्रुतेः प्राक् त्वा ६२

लिङ्गवाक्ययोः॥ ॥पशौ प्रैषानि। पशौ प्रैषे विशेषो ब्रूहीत्यस्य स्थान
प्रैषोस्याह प्रैष्य कर्तुरित्यस्य सम्प्रार्थ्य वाक्यस्यैव तत्र नियोगं कुर्यात्॥ ॥सं
जानाथामिति प्रस्तरारोहणं। संजानाथामित्यनेन मन्त्रेण प्रस्तरारोहणं कुर्या
त्॥ ॥विधृती स्थाने कृत्वा अनन्तरं नंयनं अनुवषट्कारस्य अंते तु हुत्वा सुपम नि मध्यं
मूलमित्यस्य। यत आनन्तर्य वा उपहितेवानन्तेति पूर्वमेव उक्तरूपं।
उत्तरस्मिन् हि विधत्स्या दानमङ्गार्थं स्यात्। स्थानशब्दोयं प्रतिपत्तिस्थान
वचनं उत्पत्तिस्थानवचनो वा यदि प्रतिपत्तिस्थानवचनं। अतत्रहि निर्ग
यानुपपत्तिः प्रतिपत्ती नीतियत्र स्थानाभावादंत इत्यनंतरं स्रुक् वर्जमाज्ये
नत्र पात्रादीनामुत्करे प्रतिपादनदर्शनानुवचनविशेषविहितमुत्कार
स्याहवनीय इति वाक्यं विपरीत्य प्रसङ्ग्यात् विपरीते हि प्रतीयते सामा
न्यत उत्करे प्रतिपत्तिवचिनादाहवनीय। पायेनाह उत्करे वा अतिरिक्तस्य
प्रति। छुति। अतिरिक्तं हि निर्दिष्टं तत्स्व प्रयोजनमविद्यमानप्रयोजनं तु स्यात्
पत्त्या तत्स्वरूपमात्रेणावस्थानात्। वाचविकस्वपरिधादीनामाहवनी
।यत्र त्राप्यर्थं विशेषः। होमरूपेणायाप्रतिपत्तिः सा हवनीयेन वा त्र होमो

श्री
६३
विहितस्थानमात्रकरणोनेनैनयव बर्हिषो गृहीतातत्र तावेत्यर्थः।
आज्येनानक्तयनेप्रस्तर आज्यक्तव्यं विशिष्टिनहि प्रदेशे विशेषसंबंधान
नमध्यं प्रस्तरस्य जुह्वां संप्रमा निर्दिष्टा तत्र स्ते नैव प्रस्तरव्यापारेणोज
ना एवंमुपभृति मध्यमनक्ति द्रुतरस्या ध्रुवायां मूलमनक्ति। संस्कारः प्रस्त
रस्यापर्यंजनं न घृतस्यना। न चांगानोष्मनाशाद्दोवंजनं प्रस्तरस्यतु। स्था
ल्येनवाकार्यमाभूत्संस्काररहीनता। आज्यवेस्मतिपार्हस्याद्भावेस्था
जनंनहि। विनाशेवातुनोतथावसक्युक्तिः प्रस्तरस्यन। पयस्यावद्दानस्यो
क्तिः स्थाल्येनाज्येनवर्तते। सासास्यपागातार्धौव्यानक्तव्यंहितद्धिशेष्यते
। स्थाल्येनोयसद्दाहोय। द्वौव्याभावजनंपुनः। वचनाव्यापवादेपिवच
ननकरोतिकिं। नेहाऽपप्रतिपत्तिर्यन्मंत्रलब्धेषयजुःसु। ९। सुसा॥ ॥स
रुत्वामितिनी। विहृद्वातणमादायानुप्रहरति। नीवेर्हरणं मूमि लग्नस्ये
वहरणंयेनोच्यतेहि यतयस्मान्नीवेरिव हरे यजमानोवै प्रस्तरोस्याए
वेनायतनस्वनिष्ठा। येनोर्द्ध्वं तीहोएवदृष्टिंनियच्छतीति यजमानद्वा ष्टाः
पृथिव्या अदूरभावउच्यमानः पृथिवीसंलग्नमेवनीचत्वंस्फुटयतितत् ६३

63

ग्मो पिनी च त्वंसमुद्बयमविरोधात्प्रचारन्त्वा त्वा ततः प्रादक्षिण्येन ता
म्योनी चमाहूत्य तत्पणमेक माहायानुप्रहरति अनुशन्सनवाक्मन्त्रि
लम्यनेन स्पष्टतत्वात् हस्तेनाचरन्ति ॥ आचरणमदृग्धस्यपुनः प्र
क्षेपः । मैत्रेणापजुणोपन्याचरन्ति प्रदेशांतरे वरंतिनमिधानात् आव
रनिमित्त्वात्स्यतिथ । सामर्थ्यात्क्वाष्ठादिनापास्पहस्तेनेत्युच्यात ॥ ॥य
जमानभागं च प्राशित्ते । प्राशितेयजमानेन क्षाशात्तोत मद्गागनपिहस्ते
नजुहुयात् कविन्द्रागहोमंसावसरे प्रहानानुसारमक्षावसरेवाकार्यं
निरहस्पष्टदेशोधिकारोपजीवनेलाघवाद्धृत्तसाधनोयथास्यात्तात
दयुक्तं । कारकाणांहि क्रियाश्रयं विनाविधानमशक्यं । तेन रचशहः प्र
हरणं ससाधनमनुकर्षति । अपिवा यदि साधनमात्रविधिपरं स्यात्त
र्हि मत्रोपदेशनमस्य त्वकर्त्तव्यं स्यात् । तस्मादिहे वहोमो विधीयते । अ
पिवा यजमानो । वे प्रस्तर इति यजमानत्वारोपणे संस्तवा । साक्षिते साक्षा
त्कर्तुमशक्यो यजमानात्मके प्रस्तरं प्राप्यमाणो यजमानसाक्षात्तो भवती
ति युक्तं मन्त्रप्रहरणं ॥ ॥क्षत्रिय । वेत्रयपो श्च निसां प्रहरतीति शेषः । अ

श्री प्रोषितेऽपि प्रोषिते पीतिनिस्यार्थः॥ ॥अहं वदस्मि मदसीत्यादि नानि
६४ गदपविनन॥ ॥सूक्तवाकां॥ यदिदं भागानुप्रहरणं यद्व प्रस्तरानु
प्रहरणं तदुभयमपि विधानक्रमेण सूक्तवाकान्तेऽज्ञेयं। इदमिदानीं वि
चार्यते किं कालनिर्देशः सूक्तवाका न साधननिर्देशो वा। कुतः संदेहः उ
64 भयथा श्रुतिदर्शनात्। यदतो होता ब्राह सूक्तेवनदाहेति तद्वा एतदुपरि
ष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्त इति सूक्तवाकस्येष्टसंप्रयोजनं श्रुतं तेन तादर्
र्थ्यान्न सूक्तवाकः प्रस्तरार्थः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति। सूक्तवाको या
ज्या प्रस्तर अश्वाहुतिः। नाः पंचदशाहुतयस्त्स्फ पञ्चम्यय एवात्र मंत्रो। या
नि गदस्तथाऽस्यारूपमिति सूक्तवाकस्याहुतिगुणत्वं तत्वानिगदस्य
याऽस्याश्चैवं वदन्तो प्रस्तरप्रहरणे करणमन्त्रः सूक्तवाक इति गमयति। किं
तावत्प्राप्तं कोवार्थमिदमिति ब्रूमः। प्रसिद्धप्रयोजनयोर्हि पदार्थयोः पर
स्परं संबन्धः कालप्रयोजनं। तद्यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजे
तानुनिर्ज्ञातप्रयोजनयोरयं गाणि बावदेश्यात संयोगः। तथा हि वा
जपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत। अग्निं विवासौत्रामण्या यजेतेति ६४

वाको नाम सूक्तेनानतिवचनं हि किं नाम न करोति न त्वार्थे तिव वचनं सूक्त

वाकेनेत्यादि। सत्यं तत्र हि संयोगस्य यस्यां कृपावर्चसफलेनेवः संयो

परस्य वाजपेयोपकारेणानयाकृत्विफलादिनैकोपयोगेः। न वा तत्रैवं एव

प्रधानत्वेनोत्यस्य स्वभावान्निरपेक्षपराधीनत्वात् सूक्तवाको हि दर्शपूर्णमा

सोपकाराय प्रकरणेनांगभावं प्रापितस्तत्रैकिं न चरितार्थो नापरं सा

धयति नावता प्रकरणीनोगाहीतुरूप्रत्ययातिनेन यत्यप्राथफलं

देवप्रापयतिमात्रस्योपचर्यात् तस्मात्सनिरस्य प्रयोजनं। समाख्या

वैवमनुगृह्यते सूक्तवाक इति व्याशासनं वा प्रयोजनं यजमानाः पे

वतदाशिषमाशास्त इति। अत्र वादरायणिकादर्शनादेतद्देवप्रयोज

नं। फलमभिसंधानमादरात्। ववह्नकर्मणः कर्तव्यमित्यपरिहाद्रि

यमाणगुणो विकादर्शयन्नसौ वह्नीश्रुतमतीगमयतिहूयं न यस्मा

दुपरिष्टाद्बृहस्याशिषमाशास्त इत्यादिना। अथ यावद्देवतासंकीर्त

नमस्य प्रयोजनं श्रुतिनि। ईशादेवं याइष्टा देवताभवंति ताः संपश्य

त्यसो ह विरजुषतासो ह विरजुषतेत्यादिना। देवतासंकीर्तनं चेष्टानि

श्री स्वपरिज्ञानतयाइष्टार्थेनत्वसूक्तवाकेन नियमादिदं इष्टार्थः सूक्त
६५ वाकः संपद्यत इति केचिन्तदयुक्तं। नहि स्वानिष्टपरिज्ञानार्थं किंतुय
जस्य समृद्धिस्यादिति प्रदर्शनेन सूक्तवदनमेव। तथाहि। एवं याइष्टा
देवताभवंति ताः संयस्यत्य सोहविरजुषन्त सोहविरजुषतेति त
दिज्ञास्येवैतन्समृद्धिमाशास्त इति। स्वतंत्रफललाभेन नास्यास्या
त्परत्वं सत्ता। तेनेहकालमात्रार्थप्रस्तरप्रहृतिः श्रुतिः। एवं प्राप्तेऽपि
नृभृत्तिसंमतं समाप्ताते धुना। साध्यसाधनंभावो त्र सूक्तवाकप्रहार
योः। कुतो वाक्यात् तृतीयाश्रुतेश्च सूक्तवाकेनेति ननु स्वफलपरिस्या
गेनास्यस्य दासत्वमयुक्तं। तेन सूक्तेनेति राशासनमेवानुप्रयोजकं
एकमेवचप्रयोजकं। तत्र श्रुतिः संनीयमानायाः सुतिपरानविष्य
ति। नेनत। नहि सूक्तोक्तिः फलमपुरुषार्थरूपत्वात्। न चाशासनत
स्यपार्थनारूपत्वान्तवप्रार्थनापुरुषार्थत्वादमष्याभावेहि फलावा
प्तिरेव पुरुषार्थः नवाधिकृताधिकारं विनांगं फलप्रापकं। नव फल
संयोगं विना तन्मद्भवति। ना चात्र। फलमिदं सूक्तवाकस्येतीहड्भवनम ६५

65

न्मस्ति तस्मान्नाशास्त्रे नमस्य फलं। ननु कर्म्मणः कर्तुर्वा स्वर्गसिद्धिं
कर्तुर्जनयन्तीकथं न पुरुषार्थः स्यात्। सम्यक्सूक्तवाक्यस्वरूपमिदं सुव
चनवत्स्वरूपमेवत्पंफलं भवितुमर्हति स्यात्साश्रयापातानन्नवतन्त्राध्यानु
ष्ठिः फलनया सुनायेन पुरुषार्थरूपत्वान्साफलं स्यात्तन्न चफलत्वावधोन
कशब्दमन्तरेण लौगेषु फलावधारणं शक्यं कृमत्वात्फलस्यतत्तृतं ह्यस्यफल
मुपकारः प्रकरणिनः। अत एव बर्हिःसत्रस्यायोनावनतरस्यार्थवादिकफ
लग्रहणं आकीक्ष्मानुत्पत्तेः। अत एव यज्ञौ। मिनिन्द्यौ सुफलश्रुतेरर्थ
वादता। मवसिद्धौ तथाति स्म। अगेषु फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्सूक्तवाकां
तहोमं विदधानः सूक्तवाक्यस्य। होमकरणत्वमुपदिष्ट। अत एव प्रदेशा
नरे आहुतिसंपन्नेसूक्तवाकशंयोर्वाकयोराहुतित्वमुच्यते सूक्तवाकश्च
शंयोवाकिश्चवाक्येनेद शनाहुतपङ्क्ति। न त्वेवं सतिकरणमंत्राणां स्वक्रि
याशेषत्वात्प्रियाताते भिधानकामं लोपादाति ध्या। दो सूक्तवाकप्रयोगो
भविष्यति नैतत्त। स्विष्टकृत्त्वहुतमयरूपत्वमस्यं भविष्यति। यथाग्निष्टोमोन
निर्दिष्टन प्रयोजनरहस्य प्रतिपादकं वेदाङ्गत्वे। स्यादकथा एवं सूक्तवाको होम

श्री साधनं द्रव्यदेवतासंकीर्तनेन संस्कारकश्च। तेन प्रस्तराहोमाभावे
६५ पि मन्त्रादिकार्थानतार्थप्रवर्तनेन एव सूक्तवाकः। यथा प्रधानहोमानन्त
रं शेषद्रव्यनाशे प्रतियागाभावे यथापूर्वं सिद्धार्थमाज्येन स्विष्टकृद्भवति।
एवं च सर्वश्रुत्यत्र न होमो भवति। ननु तमेवकेन प्रयुक्ते वापरं प्रयोजकमिति
को नाम ब्रूते हि इति यमपयो जयति। अप्रासं हि प्रासंख्यय। ह्यं केन प्रयुक्तस
साहं तद्व्यपुनः प्रायागन्ता। कथं तर्हि नैक फलप्रापकं वसुस्वभावादिति
वसुनः सूक्तवाकस्यापं स्वभावोयन्न स्वयं निष्पद्यमानो। यागगुणाज्ञकथ
नेक। एति देवतासंकीर्तनमाशिषां प्रार्थनं चाइश्यते। ह्यकस्यानेकफलं
प्रापकत्वं यथा कंबलनिर्णेजनस्य यथा हि कंबलनिर्णेजनं कंबलशु
द्धिव्याद्दयोश्च निर्मलतीकारा ति। यथा वा ज्योतिष्टोमादिः स्वर्गादिफले
स्वामिनो दद्यान्निदक्षिणादिकर्मणामेवमत्राप्यविरुद्धयतुस्यां तु आ
शिषी प्रार्थनान फलमितितत्र श्लेषः। यद्यपि फलं न साक्षात्तन्त्रं न थापि
अथवा यामेवात्र विजोयजमानायाशिषमाशास्ते नाम सैव सर्वामग्निः स
मर्दयति। स्यादिवचनानु तोरेवाशीः प्रोष्य मपरं फलं भविष्यतीति यावदने ६५

हविषाशासेनदृश्यानद्धादिति अनेनप्रत्तनहविर्योगेनेमेत्सृच्यते
।नचतत्स्वर्गएवतत्मव्यपदेशात्‌दिव्यंधामाशास्तइतिदेवलोकेमेथस
दितिवैयरुतेयोयजतइत्यादिनातस्मादुभयार्थत्वात्प्रस्तरप्रहरणभावे
पिसूक्तवाकोभवति॥ ॥अग्नीद्दाहानुप्रहरेति।अध्वर्युणाहिहस्तप्राप्त
त्तृणंप्रस्तरश्चप्रहृतस्तेनप्रस्तरावयवार्थनेनप्रक्षेपस्तव्यः।सवाप्रेषपूर्वोद्दष्टः
।येषश्चोक्तः दृष्टे।तेवाचनृद्धस्यहेयः।स्वयंचस्वात्प्रस्तरमयुक्तमितिस्वेवंगस्वभा
वेस्यार्थंवचनात्स्या।अथतेग्नी।दिति।यत्तुक्तवैणप्रयोजनद्वयमुक्तंस्वाम्फपग
तसिद्धानिष्ठायेणभ्रुस्तनुकरणं।अनिपतेवाप्रषितरिप्रासेसंनितत्तोग्नी
द्धीयते।न्नापनार्थमन्यत्राथस्यविधा।देशसंनिहितोयथास्यात्‌दग्नीद्धवि
र्द्वेपप्रसुसोमादेप्रतिप्रस्थातेतितदसदप्रासस्यैवाग्नीध्येविधानात्।व
रणप्रयासेवकर्तृपरंवचनंमहनीयंप्रहरतमितिकर्तुर्हिद्वानात्।पक्षेप्रक्षे
पमात्रंप्रत्याहुतिर्नवमंत्रयुक्तं।अयोगात्सूक्तवाकेनत्यागोनस्वामिनेमत्तः
।एतत्सूक्तवाकस्यमंत्रचमाहुतिप्रति।जैमिनेसमतंयेनएवंपक्षेणसूत्रि
तं।सूक्तवाकेकालविधिःपरार्थवादस्तत्रयत्न।सिद्धीतेप्रपदेशोवायाद्या

श्री
दे॰

श्च श्रोषपत्तितः । एवं तूतेमिनेरपिस्रुक्स्वाकमंत्रीकामस्त्राहुतिरेवसंभ
नेति । तु देश्यचं प्रपद्यंतेदेवताः । कीर्तितादृह । अस्यार्थमपितस्यांगः नेभ्यः
स्यान्त्यामिवर्जकः । अनुवादोयथाप्रासः प्रतूतः प्राप्तिरस्यमन्त्रणकव
स्याविवक्षातोवारुणोप्रहरश्रुतेः ॥ ॥प्रास्यनत्रणं वक्षुष्याइत्यास्नानमा
67 लभते । प्रस्तरादाज्जंनत्रणम । एना प्रास्य चक्षुष्याइत्यनेन मंत्रेण स्नानं हू
स्यालभतेप्रहर्त्ता । आत्मालंभोनमहोरांगातेनो अथात्माननानुप्रहरण
त्तीत्तिरश्रुतिः । अग्निदाहान्तसंचरश्रुतिकरिष्यमाणाकर्मार्थत्वेनकरि
ष्यमाणाप्रयोजनत्वान्नृणप्रहरणाभावेपि भवति । नवात्नणप्रहरणाग
त्वमाशंकामपिगच्छति । तस्याघनद्रव्यत्वाभावादात्मनश्च श्रुमेधाहीति
आत्मसंस्कारप्रतीतेश्च श्रुषडुपलक्षणत्वाच्छ्रुत्यनुरोधेन ॥ ॥संवदस्वाग
नग्नीदगंछावयश्रौषट्स्वगादेवाहोतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शं योर्ब्रूहि
त्येतेषा ६ संवदस्वागं छौषडित्यग्नीछेषमितरेव्यत्यासंब्रूतः । संवदस्वादी
नि श्रुतिपरिपठितानि विनियोगार्थमनुद्रुत्यविनियोजयति । एतेषां संवद
स्वेत्यादीनां संवदस्वागं । छौषडितित्रीण्यग्नीद्ब्रूयात् । शेषमगानग्नीछाव ६९

स्वर्गादेर्व्याहन्ति श्रोत्रियस्य पुंलिङ्गादि दृष्टं । उभावयन्ति । प्रत्य॰ । नि॰ । दृष्टे लोकव्य
स्यासंव्यतिचकात्तन्निवृत्तः । इदं हि शंयोर्वाक्यार्थसंवादनं तेन सति स्मिंस्तस्मि
न्संवादः । तदभावे त्वनुप्रहारत्नेनाऽऽसन्निप्रवर्त्तितेन तु एव प्रहरणार्थत्वात् । श
योर्वाक्यस्यानापच्छिन्नपावदुक्तात्वेन प्रवर्त्तनेर्थकर्म्मणा वा क्वचन दिति चेत्
। न त्वस्य प्रत्यङ्गीगे न सूक्तवाकवत्संबन्धाऽऽपश्यते । यन ननु तदुपकारत्वं न दृष्टा
र्थः स्यात् । अथ संस्थापनमनेन नक्रियते । तद्वारमणेनि स्वमापश्यते । ततो
दृष्टार्थत्वेनाऽऽवचनं । अवान्तरसमासेः । कर्म्मसमाप्तिर्हि सर्वप्रतिपत्त्यवसा
ने सामेसावभागम प्रीतेते नाहवनीयप्रयजन्ती । नासमापनमिदं न कर्म्म
णः । अथ शंयुर्ह वै बार्हस्पत्यो जसा यज्ञस्येत्य पत्न्यमेनी यज्ञस्य सं
स्थामुपेतिव्या॰ । शंयु बार्हस्पत्योवे घच्छंयोराहत स्मा दृष्टशंयोरा । हन्ति । शं
योर्वाक्योत्तेर्यक्षस्तु समास्य र्थनी गम यन्ति । तेन नत्ता तत्तद्दंत हि तमिवमनु
ष्ठेयम्य आसेत्ति । पर्यालोचनया यदं तर्हि तेन स्तूरपि वासमापनं साकल्य
भावः क्रियते । नवसमाप्तिस्तेनाऽऽदृष्टोपकारकं यदं न हि तेन दृष्टोत्पादने
नत्त्वार्थं पूरयित्वा समापनमनेन न क्रियाते । संपूर्णाकर्म्मकरणानन्तरस्तु

श्री द मङ्गलार्थं च। ननु भवत्वार्थस्य वंशवादस्य कृत्यं तदर्थत्वं ये। नैवमा
६८ हा एवमध्वर्युः श्रावणीत्वं देवलोकं यजमानमपि नयन्त इति। देवलोक
गमनप्रापकमङ्गलार्थमुपादयन्तः॥ ननु शयोर्वाकार्थत्वं केवलं मेषस्ये
ति निश्चीयते। नैतत्। आश्रावय। ओषड्डौ ही। आश्रावणप्रत्याश्रावण प्र
68 ति रूपकौ सर्वत्र प्रेषार्थौ प्रैषादौ इत्थं। तत्साहचर्यादितरयोरपि तद
र्थत्वं प्रथमस्य चमर्वाऽर्थत्वामेवमविरुद्धं शयोर्वाकार्थत्वा। यन्तु देवलोक
मपि नयन्त इति तच्छंयोर्वाकेन करिष्यमाणमेतैः प्रारब्धमित्यनुरूपं शं
योरा होरानेषां प्रयोगः॥ ॥परिधी ननु प्रहरति पंपरिधिमिति प्रथ
ममितरौ वा युगपदन्ते; प्रियमिति तणोऽस्यहि प्रासनोपदेशात्राद्गुतित्वा। प
रिधी नाम यत्तु प्रहरणोपदेशात्तथाद्वमेव यं परिधिमित्यनेन मंत्रेण।
आग्न प्रियमित्यनेनेतरौ युगपत्प्रहरति। कर्कस्य चायमर्थः पामाहवनी
य एकोनापस्योहः यं परित्यपर्यवध्वमापोदेव्यः पणिभिर्गुह्यमानाः। त
वणतः अपी। प्रियमिति तदस्तुतमिति त्यक्तमग्न्य ब्राध्यानविधाने॥
स्त्रुवौ प्रगृह्णाति। जुहूपभृतौ प्रहरन्नग्नौ जुहूमुपरिचावेत्यादिना॥ ॥सर्द ६८

स्रवभागा इति सू ८९. स्रवान् जुहोति। सू ९०. स्रवभागाः क्षेपनेन संस्रवानु
जुहोति उभाभ्यां स्रुग्भ्यां संस्रवहोमः वाजेषु नप ञाविष्टानव समानय
न्नविहितं। यनोयनोभयेषामपि जुह्वा होमः स्यात् तथ संस्रवत्वेस स्योप
मतानाम होमे। बाधकाश्रवणात् तस्मात् स्रग्द्वीताभ्यामेव स्रुग्भ्यां हो
मः। एवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः संप्रगृह्णातीति वचनादेभिर्विश्वैर्गणास इति
मंत्रलिंगाञ्च विश्वेषीं देवानां देवतात्वं तेन दर्विहोमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहेति मंत्रविशेषः। पूर्वपूर्व होमशेषो निःशेषयानुमशक्यइत्य एवतर
स्येव तत्रेनसर्वयागशेषतास्य होमास्यात्। एतेषामाज्ययागानां समस्या
नीवाय तत्र प्रवृत्तिस्तत्र संस्रवाहुतिर्यावद्गृहीतापक्षिन्नादावपि तव
तितत्र स्रुस्रुवोपगृह्णाति सू ९८. स्रवभागा इति युक्ततरः संबंधः इ स संप्र
गृह्णाति सू ९९. स्रवभागाः स्यपाद्वहं तत्रइति संप्रगृह्णाति मंत्र श्रवणात्।
। ननु संप्रगृह्णणं होमपरं भविष्यति येनाहा देहे वाहुति करोति यदन
तयाहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादितीति अदोहे वाहुतिं करोतीति प्रस्तरो
भिधीयते। ये नन्त्वोक्तमाहुतिमेवैतत्करोतीति संप्रगृह्णातीना हुतिभा

श्री
६५

69

वं प्रस्तरस्य जन्यमानमाहात्म्यमित्यग्रेणेनानेनसंप्रस्कुह्णाति प्रक्षिपतीत्य
र्थः ।न चैवं तर्हि सूत्रकारेणाप्यत्र वक्तव्यं स्रुचौ प्रगृह्णाति जुहोती निव
।नेवद्दोषः ।श्रुतिस्तु प्रगृह्णाति शब्दव्याख्यानपरत्वात् तद्व्याख्यानमर्था
न्तरं चास्यमा भूदिति यद्वा संप्रगृह्णणा माद्यानंतरर्थात्प्राप्तं धर्मसंबद्धं च
परिभाषातोनविष्यतीति ।मंत्रेपि विश्वराक्षोपि श्वदेवापरः श्रुत्यभिप्रा
यादेनहुवे श्वदेवंकरोतीति तेन सत्यमानाभामेति वदेत्ये थाभिधानच्चारे
णा सर्वत्राभिधानरूपः प्रत्येतव्य इति सूत्रकाराभिमतं तेनोक्तमभि
त्यत्राद्य दितयेदीनवा येतियद्यथा वृति तथापि श्रुत्यभिप्रायेणादिते
देवतां चंद्रयं वास्यादितिरनागसइतिएवं सर्वत्र मंत्रे देवतानुसरणीया
घृताचीइति धुरिनिदधात्यनसि चेत् ।णां घृताचीस्थइत्यनेन मंत्रेणान
सो धुरिस्रुवौ निधानं ।पघृतसि हविर्गृहीतस्यात् स्रुवस्य कारश्चा पं
निहतकार्यत्वात्तयोस्तत स्तूताप्रच्छिन्नयावदुक्तादौ जुहोतेवप्रवर्तते
नववा ध्यमनसेतुस्यवात्तत्संस्कारोभविष्यति ।नकव्वहितत्वात्तस्यायंतु
समनंतरबुद्धिस्थस्रुग्विषयो नतेनापवेत्तुं शक्यते ।मंत्रोपिवस्रुगपिधा

न परत्वं संस्कारत्वमेव यद्द्रव्यपानि। नवधुर्योचितिलिंग धुर्याहृनयात्तत्सं
बंधरक्षणाभिधा। ननानासाररक्षणामभिधीयमानंतत्संस्कारेभवति। अ
न्यार्थत्वात्संस्कारार्थत्वान्नस्वावश्यन्तपात्रसंगिनि धानात्स्वत्रियमाणं
धुरमुपहत्यात्तेन प्राप्ते ते धुर्योपात्तमिति धुरंवोढुंहितं नहि धुर्यपार
किंचित्करत्वेन विधानतः। तस्मान्नलक्षसंस्कार एव॥ ॥स्पयेपात्नीवेत्तप
हिपात्नीगृहीतेतर्हिस्पयोनिधानत्वे। एकस्माचिनगबहुत्वेवाजुहूयम
तोविकारेबृहातकासि धुर्योपाहि सुम्नासि। धाहि। घताच्यः स्रुछपात्तसुम्ना
स्रुछमाधत्तेति यथार्थमहः। यज्ञनमश्चतइति वेदिमालभते। यज्ञनम
श्चतइत्यनेनमंत्रेणावेदिमालभते। यजमानोमेइतिपुरुषप्रयोगित्वात्
सत्वापंचवदि संस्कारः श्रायोर्वाक्सहभावी येनाहसप्तश्रायोराहतदभि
मृशतीतितत्तश्चसन्तिशंयुवाकेप्रवृत्तिः कर्षसुवेदिसंस्कारं नसमिष्टयजु
रर्थमत्यनेन सुनर्थदिमाम्प्रयोगः प्रयोजकत्वात्तर्हिभूतोपयोगोपिसमा
नः नचापितत्प्राबल्यंभूतोपयोगित्वं प्रधानाश्रितंभोम्यप्रयोगिचमंगा
श्रितंतावमपिन्यायसहस्रबाधकमस्मिन्पक्षेसवचनमस्तीतिशंयुसम्भाव

श्री
७०

70

एवालंभः समिष्टयजुषोभावेभावेपि॥ ॥वेदं ८ः होतात्स्वकं स्थरं वमध्व
र्युराद्यपस्था त्नीमग्नीद्दाद्दायपपन्नि संयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छंति। यस्ययप
द्दाद्दानंविहितंसमंत त्तदाद्दोयगार्हपत्यंगाच्छेत्पत्नीसंयाजयितुं गार्हपत्य
मित्यर्थः दर्शनात् तु यहवैनावदेवता आमंत्रयावन्तसमिष्टयजुर्जुहूती।
हं नु नो जुहत्वितिनस्तुरस्तात्तिरः करोतीति चावदिष्टदेवतामभ्यजिरोभावः
पुरस्ताद्दर्शनेन गार्हपत्येभियमाणोस्यादत एवविज्ञतो गार्हपत्यानुवृत्ति
दर्शनं गृहपतेरिवगार्हपत्यइति प्रतिपराय नीत्यनापिप्रतिपराग मनविधा
नेगार्हपत्यार्थो जुहूं वक्त्वं वा ध्वर्युरादत्त इत्या ज्यस्था ली वेदान् वन्तिं दाद्दा
त् नियमनार्थनोपभृद्यदासार्थत्वेन यर्यवस्य स्थ थापिप्रयो जनलाभात्।
सामर्थ्यप्राप्ते सर्वेषांग्रहणं स्याद्दात् नियमनमेवयुक्तं कार्याभावादेवोपभृ
तोनिवृत्तिः तृणां जनेवस्त्व वि जुहूमेववदत्युपभृन्द भावं गमयति स्वस्या
र्थमप्योत्तषीयणमप्येतुपभृद भावाद्यातवकः॥ यद्युपभृदर्थस्त्रस्यात्तर्हि क
स्य विक्रहणं तस्या स्त्रथ्यदि ष्ठं स्या त्तस्मान्नोपभृदत्पत्र॥ ॥ अध्वर्युः पू
र्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्यपत्नीः संयाजयत्य गार्हपत्याद्दाग्नेयकोणस्थः ७०

पूर्वेणापरेण॥ तत्र गमनार्थसंचरः पूर्वेणाहवनीयं गत्वाग्नेयेऽपविशे
त्॥ अपरेण वा गार्हपत्यं गत्वा तत्रोपविशेत् अंतरेणापत्नी मेके षां॥ य
दा गार्हपत्यमपरेण यान्ति तदा नैर्ऋत्यैऽउपविशेत्पत्नी कथमतिक्रमणा ये
ति तत्रो क्तं नेष्टा केषां मतमंतरेणापत्नी यदेषां नुष हिं:पत्न्या इति॥ ॥
उपविश्य दक्षिणांजानुं वा आयजति त्वानट्टर्मेषु प्राश्नुवाचनिकं दूर्य
यजतीत्यनेन संबंधः॥ ॥एवं सर्वत्रोपविष्टहोमेषु अधिकारमुप
जीवन्नाह॥ यत्र यत्रोपविष्टहोमस्तत्र तत्र दक्षिणांजानुं वा वक्तव्यं जा
नुं चनमम्॥ नौ निपातनं समाचारात्॥ ॥उपांशु चरंति॥ पत्नीसंयाजैः॥
॥वरणश्च्छेदे सर्वदेवतानां प्रयाजानुयाजवरणोच्छ्रायस्तत्र उपांशुत्वं ज्ञेयं
॥सर्वेहि कर्मोपांशु कर्तव्यं॥ यत्र रूपीक्षुमात्र विधानं तत्र देवतापदमे
वोपांशु कर्तव्यं यत्रोपांशुचरंति प्रागग्नीषोमीयात्॥ यथा वाग्यत्येव
श्च्छेदेवमुपांश्विति॥ ॥यजति सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमि
ति॥ यजति वचनात्स्रुत्स्वत्नं पुरो नुवाक्याद्यियजति धर्माः प्रवर्तन्तेऽच्छा
त्याः प्रकृत्वचात्तदाज्येन॥ ॥ततो येन तद्धूनं पुरस्तात्॥ ततो येयागे पूर्वे

श्री
७१

71

स्यामंतर्द्धानं कुर्यात् । कर्मान्तेन्तर्द्धानक्रिया सा धर्मं नत्सुरस्तात्तिरःक
रोतीतिवचनात् ॥ पत्न्यन्वारंभणेध्वर्युः । तृतीयेएव प्रकृतत्वात् । द्विती
यायोगत्तोध्वर्युः संस्कार्योंगकर्मणोः ॥ तेन पत्न्या अभावे पि अन्वारंभः
प्रवर्त्तेत । तस्मात्स्वामिकर्तृकोवास्याइत्यिगं नरकर्तृकः । नलोपः कारकं स्वा
र्थेमा । क्षिपेत्सर्वथा क्रिया ॥ ॥शंय्वंतं भवति पत्नीसंयाजनं कर्मणा । तदंतं क
र्मोपदिश्यते । नत्वन्यानिदेशः प्रहृतोयेनास्य बाधनार्थं पुनरूपदेशः स्या
त् । तस्माद्देशंयुक्तं व्यमिति ॥ ॥इडांतं वा । इडावीते कर्त्तव्या एवं व्याख्या
यमानेतु स्यावि कल्पस्यात् । तथा वाच्युतं परिकल्पितं कस्मात् । शंय्वंतता
हि पाक्षिकी श्रुतानेडांतता तथा हि तदिडांतं भवति । स्फ पक्ष स्पाद्याक्षि
कमुपसंहृतं तस्मादिडांतत्वमवस्यात् । इतिडांतं तावत्पाक्षिकीसपदि
प्रस्तरस्य प्रहरणं कुर्यादिति नाग्रे डांतेन ज्ञापितं यदि शाड्रवपाक्षिकं । तेने
तदनुरो । धनस्त्रेभ्यानेये । वा शब्दो वधारणे विध्यवधारणो भवत्ये
वइडांतमेवमवधारणार्थेन वा शब्देन इडांततायामवधारणादनव
धारणाद्धि हि तस्यापि शंय्वंतत्वस्य पाक्षिकत्वात् इडया नियमे नीहेम

त्तितव्यं ततश्च तावत्पुनरपिब्रह्मवी हि विशेष्यांते नत्तदनेपाक्षिक
४ शंयुः। अतराव शंयुं ततायाः पाक्षिकं ब्रूंघवयन कर्म्म चेरेति॥ ॥
शंय्वंते वेदंतृणोमा ह्वायान ति प्रजेरप्सु विस्न वेख्वाल्यांव। पुनरव
दिन्यगमध्यम लाति त्रुवयोनं मितिस्थानत्र मेणां जनं। परं शय्व
ते शंय्वंताश्चयणोप्रस्तरस्तूपं शघय्थेरनयनीयंवेदतृणेन॥ ॥ अग्नी
दाहानुप्रहरोति। अध्वर्यु॥ प्रास्यतृणादि पूर्ववत्। अध्वर्युःतुर्यावत्त
रतृणावत्। मंवाद्यथ भावपि। प्रेषांते शंय्वंते स्नक्‌त्रवं प्रगल्भाः स्यपे
दश्वायविति। तु ड्ढांतपक्षस्यसमनंततेक बाढुमवंयमितांते पिमाभ्रदि
ति पुनः पुनः४ शय्वंतप्रहणां। शय्वंतंयथाश्रितत्तहिंस्न बकं वंजुहू स्त्रवं
प्रगल्भाति। उभावपिसंस्य स्राव ग्नेरुपरिधारयति। यथाऽप्यमग्नेोप्र
क्षरति। अग्नेदब्धापधिन्यनेनमंत्रेण। स्वाहावाडितिमंत्रलिंगात्त
द्य थाववदूतठतू त मितिवय नादाहुतिरयंपत्नी संयातांगं। ततनमसु
स्सुयन्नी संया जे षु प्रवर्त्तते। नच पत्नीसंयाजा यावद्‌दुते। अर्थकर्म्म
त्वात्। अपूर्वार्थहिते न्त्रि यंतिविशेषप्रयोजनानिर्हेंशात्। यत्रवपत्नी।

श्री
७२

संयाऽत्यंतवंतत्रेऽहीनत्वमाह तस्यांतवत्वान्न च पशोः शाश्वततता । अत्राऽस्याभा
वादर्थलोपाद्वाह तस्य भावात् । ननु तत्रापि शंख्यवंतं न लुप्यते । परार्थोत्प
त्तेस्तदभावे भाव इति स्यायाद्वाह तन्निर्मा भूत्त्वाह तस्यंग शंयोर्वा कोऽयेनार्थ
लोपात्तदभावः स्यान्न वेद सम्बन्धा बान्न तत्त्रोभाभावादयेनारंभप्रयोज
कत्वसंहारो न स्यात् । यद्वाह तस्य वशिष्टाऽत्यानाम् अत्र हि तदभावान्मा
खं स्तनमाह तन्निर्वानावनाकि मायातेऽप न शंख्यवंत । नन्वि येन । अथ शं
ख्यवंतं पुनः पुनरुद्दिश्यानयोर्विधानाद्धाभ्यामेव त्र्यं श्वततामवति । एवं
नत्र्येनावपिकरणो । यो च विशेषो कपालवा । ब्रीहितत्वा ह्याभाव इतिन्या
यान्नतु नं चेत न्यस्तरांजनेयदिजो हवाहीनामभावस्तर्हि अत्राऽस्यां तरे
णोंजने विधेयं । प्रस्तरसंस्कारत्वादिति । न चात्यंतमाऽस्याभावः पूर्वा
न्यतायानिमार्जनाभावात् आऽस्यच्छोत्लीत्वा व योर विपर्यो जना
र्थमव श्यानीतत्वात् । न च पूर्वेमग्नहणे व न्संस्तव संशव्द्वनं येन न त न्संस्त्र
वयोरे वायं ग्राहः स्यात् । न तव स्तूचेत न्संभवः सामर्थ्याभावात् । नयथा ७२
स्तुखवत्ताऽस्यच्छोत्लीनत्वग्रहीवाह यत्ते । एवं स्तूवापि तदर्थमाऽस्यच्छो

72

स्यापि गृह्हीष्यते। तस्मादकारणमिदं पश्चादर्थलोपइडांनत्वे। उच्य
ते। प्राप्ते पुनर्गृहीत्वायच्छंम्वतंतहि धिस्तितः। एतार्धेवतिज्ञ नेतश्याछं
युरस्याभिधायकः। पूर्वेश्रयुवदत्राभिश्रपस्य नत्र्यधानता। तेनाभिधे
यहानात्रत्रां युरन्नप्रवर्त्तते। संप्रगृह्णाति श्रह्नोयंसस्वाधारवाचकः
। पूर्वद्रह्नोत्र नान्यार्थः संस्त्रवैः साध्यतेनतः। अतोत्पन्नोऽयमस्यास्या
न्साधकं कथमाक्षिपेत्। मांसहोमव्यवायान्नलोपोपिस्यादृहूगतः।
नाक्षिप्रस्रणाहोमोपि संवादेनासतास्वयं। ग्रंथभावानदर्थत्वान्संवा
दस्याथभावता। एवमुभयथा। पुनिःसन्द्वाविपि पूर्वपक्षवद्द्रुतरस्ते
नपश्रावपिश्राय्वंतता। युनिपुनः॥ ॥सव्येनाहस्यदक्षिणेनाजुहो
त्यग्नइतिसरस्वत्याइति। सव्येनेति गार्हपत्याहवनीयावंतरेणप्रत्याग
त्यानेनचेत्कविष्टः स्यान्संवरांतरेप्यागमनेहि तेनप्रत्यागतिरनीत्यनि
ष्क्रमणस्यापप्रदर्शनपरत्वात्तेनपूर्वापरागमनेतेनेवाहुतिः। दक्षिणा
ग्नावाम्पीमेत्राभ्यां जुहोतिसकृद्गृहीतत्॥ ॥उलूखलमुसलेपत्र
पूर्व आग्निध्रोवहइपदियश्चपालेउसुब्बोविप्रुषः संजुहोमिस्वाः

श्री संतुयजमानस्यकामाः स्वाहेति पिष्टलेपां जुहोति। उलूखलेऽस्यादि
७३ ना पिष्टानां लेपानुपिष्टानी लेपा यस्यामिति वायिष्टलेपां जुहोती ति
पद्यायां पातनः प्रतिपन्नं तथापि संज्ञेयमाऽस्याहुतेः। नहि पिष्टानी ले
पाः संति येन तत्स्वत्तिपस्यार्थमियमाहुतिः स्यात् स्यांगुलीस्थं हि संभा
७३ व्यते। पिष्टं तत्रसंसर्गात् तत्स्थं च क्षालितं च नातः न चैतदर्थं स्थापपि
त्रा क्षालनमुचितं सर्वस्यास्यादानेविनियोगात्। यदि पिष्टलेपद्रव्यो जन
मभिमतं स्यात् तर्हि करणस्थापनवदस्यापि स्थापनं विरध्यात्। यद्वा पिष्ट
लेपसंज्ञया यववहाराद्दर्शनाद्दानर्थक्यात्यिष्टलेप संवंधप्रतिपादनप
रा युक्तमिदं को नाम मनोरणं करोति परतंत्रापि विशेषोस्ति देवतो॥ हृशेन
हविर्गृहीतं पत्रं तत्र संश्लिष्टमनुयाभवा हूवनाभागं हापपति। सवाऽस्या
हुत्यानिष्क्री। यते। तथा च मंत्र शतपथानां सामर्थ्यं दायं श्लिष्टमुलूखले
मुसले शूर्पे दृषदि कपाले विमतसति महाबिंदुः सूक्ष्मविदवस्त्वतन्स
र्वमाऽस्य हूपेण जुहोमि एवं वाऽस्याहुतो युक्तं तरं स्यात्। पिष्टलेपा हुतौस राम
र्वमसंगतं द्रूलपात्रा लेपस्य हूयमानत्वान्नात्र चनदभिधानात्लस्य ७३

त्वत्वेनेमुख्यैवापिहल्लेपसंभावनायामितं द्रष्टा वस्थाच्चास्येरपि सूता
नोहीविघोमेलेयात्मशकोपादानात्तिदेवतोद्देशेनगृहीतानन्तास्ये
प्राप्तिनाशेनसाधारणधोमविधाभी तिक्रथमयधपराधंभाजंयामीति हृ
दस्त्रेस्वापनयनार्थसंज्ञयानि। हृद्रोगः। यथा विप्रुषाऽं होमः। होमः। हु
त्वासंतनिवेनिरस्यवहारा भावेनिष्कृतिज्ञायनार्थमियंसंज्ञा सोमो हि दे
वतो दृश्रो नप्रहृतः रूपविंदवः स क्ष्मायततनत्रव्यक्तास्तथा सस्यपूरा
धभागिनं यनेदाऽयहोमेन प्रतिनिधीयते। अतएव श्रुतिः। या एवास्या
त्रविप्रुषः स्कंदंति ताएवैतदाहवनीये स्वगाकरोतीति स्यात् विप्रुषाद् हो
मभिमितितद्धदि यस्मपिसंज्ञा आनुएवात्र प्रमाणं त्रयाद्देवतानवगमेपिद
र्शपूर्णमासप्रधानदेवतानामेव देवतात्वं तेषामुद्दिष्टं विनाशितं स्वा
ऽऽयाविनिमयेनप्रायते। नत्वेवमुच्यो स्रुग्यागादीनीनां देवताभावः॥ ने
षदोषः। पिष्टलेपशब्दस्य प्रधानहविः परत्वात्। प्रधानार्थसाधनद्रव्या
विनाशेसधानमिदं। तस्मात् संतुष्यजमानस्य कामाइति। प्रार्थनायाएव
विमोक्षणेऽसतिप्रयुज्यते। अयमभिप्रायः। यद्द्रव्याणां प्रधानसाधनं द्र

श्री व्यंघ्र विन्सं। म्लापितं भवति। अयो न मापितं तदिदं विनिमयेन प्रापितं तत्
७४ मरनु सुसमृद्ध्या यागाय कामाभिसंधाने नारब्धास्तेषां कामानां समस्तानां
पूर्णतां तु वेत्तु। तेन सिद्धमिदमाज्याहुतिर्दर्शपूर्णमास प्रधानदेवतैः
सह देवतानां दक्षिणाग्निहोमश्चार्थकर्म्म वा यावदुत्तेनिवर्त्तते पत्नीवेदं
प्रमुञ्चतीति वेदोसीति। वेदं तु शमुष्टिं पूर्वं गृह्य वेदोसी। त्यनेन मन्त्रेण प
74 त्नी विस्रसयति॥ ॥योक्त्रं वप्रमामुंचामि वरुणस्य पाशाद्येनमावधान्स
विनासुत्रो ग्नः कृतस्य योनौ सुकृतस्य लोके। रिष्टौ माहसह पत्या दधामि
ति। प्रमामुंचामीतिशाखां तरीयेणानेन मन्त्रेण निगद पठितेन योक्त्रं वि
मुंचति वक्त्राम्नाय त्री। उत्तमपुरुषयोगात्। बहूवस त्र कारे रिदमभिहितं
। प्रत्वामुंचामीति वेदं विमुच्याय प्रक्रमी त्यत्र प्रत्वामुंचामीति मंत्रलिंगाद्वव
हितमपि योक्त्रं विमुक्तिकर्म्म त्वनंतरातीत् यतेतन्न श्वहोत्रापत्नी संयोक्त्रं प्रत्वा
मुंचामीत्यनेन मंत्रेण विमुंचति। नत्र यजुः शाखिनीमंत्रीनर करणीकं प
त्नीकर्तृकमस्ति तेन पूर्वकारिवन्न्यायेन यद्वाध्वर्युभिः कारितं तद्वा क्रिया
या निर्हृत्तत्वाद्वरितार्थं श्रुतकारकं निरर्थकं मा भूदिति पुनः क्रियाप्तोति ७४

सः वचनत्वात्पुनः कर्तुं न शक्यत इति होतान प्रवर्तते योक्त्रविमोकोऽन्या
येनयोक्त्रं विमोचनेन च। न च क्रियायां कर्मकारकं निर्दिश्यते द्वन्द्वेद विमो
चनक्रियां प्रति कारकं भवतिनास्य थानेन विमुक्ते सति कारकाभावात्क्रि
यानुत्पत्तेः न हि धाने विधिरेवनुं ऽठी भवन्त प्रमाणेस्यादिति। यथा यजुः सा
विनां विमोकविधानं न भविष्यतीति तद्विषयमिदं होतुर्विधानमित्येवम
विरोधो भविष्यतीति। तन्नुनत्वाय सहं तथा हि यत्तावद्वक्तं द्व्यंकरणद्वय
वेव स्यात्क्रियायां न इश्यत इतिता। उच्यते किं क्रियां वैदिकां वा ननावा। उच्यते किंवा
एकस्मीकृपरवेनानन्क्रियायामनेककर्तृकरणसमवायदर्शनात्। अथ ये
दिक्यामदर्शनं तत्किं क्रमेण योगपद्येन वा प्रक्रमेण वेन्नि हुसाधनता।
असमासिरपितस्यानंगीकारात्। योगपद्येन चा। अनेककर्तृकरणसमवा
यएकस्या क्रियायी प्रसुक्तामंथीपा नीवनहोमादो इष्टः। न च हि च वनं तो
वैव षड्ढोसंनो संतो मंत्रेण हयेत इति। अध्याहारमा। त्या नीवनस्य यजे
त्तिमजुहोत्यग्ना २ इपन्नीवन्निति चानन्तुत्वया उभा मंत्रयोर्विधानादने
ककरणेवपि नानेककर्तृकां होमं प्रति होतुर्व्यापाराभावात् कारकत्वाभा

श्री ७५ कारकत्वे हि सति स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृत्वं यजमानस्योच्यते । विप्रतिषिद्धमि
दमभिधीयते होमं प्रति याज्यायाः करणत्वं तस्य होतृप्रयोज्यत्वेन च हो
तुः कर्तृत्वमिति तर्हि कारकाणि क्रियां प्रति व्यापारवन्ति कुर्वन्ति क्रियायाः
कारकं संपद्यते एतदेव स्वातन्त्र्यं । यत्कारकाणां व्यापारस्तदधीन इति न वा
स्येतत्त्व व्यापाराभावः । याज्यान्ते इदमहं जुहोमीति मानसव्यापारस्य हावा
तः । अत एव याज्याकोटिर्वक्ताप्रकरणस्य प्रयोजनं ब्रुवन्नाह । किमर्थं पुन
रिदमुच्यते । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्य
न्निति तस्या मनसा ध्यानं तद्रूपेणोद्दिश्य हविःप्रदानमिति । एवं चैकस्यां
क्रियायामनेककर्तृत्वकरणसमवायादनुपपत्तिमविरुद्धं । अपि च । अदृ
ष्टार्थानां समुच्चयो दृष्टः न तु कथमदृष्टार्थता करणमन्त्राणां । ते हि क्रियमा
णाभिधानद्वारेण स्मरणहेतवः इति । दृष्टार्था एव । तेन न तत्त्वादिति न्याये
न च्चो हि यववद्व्रीहियुक्तम् विकल्प एव भविष्यति । नानन्त्व हि समुच्चये दृष्टा तत्र ए
तो कर्मान्तरतायां व्रीहिभिर्यवैर्वा स्यैकस्यापि वव नस्यन चरितार्थता । अ ७५
नु घ यवव्य युज्यमानं मन्त्रद्वयं न मं मौ । तरबुद्धिजनये न्तेन सस्व द्विधा

यत्कापेक्षयानदेवदत्तमित्तिनविशेषाधाहृष्टार्थो। त्वपि नवदृष्टार्थो। नैवसम
रणेस्मान्ततः पन्नीकर्तृकवेदप्रतिपत्तिसमवेतस्त्वेयोऽन्यस्यादर्शनमा
त्रेणास्मरणान्। यदि हि मंत्रलिंगादेवतत्स्माथेनततर्हिनस्मर्येतसहचरि
तान्तनुविधिवाक्यात्स्मार्यतेनेनस्मरणं सहचरितादपि भविष्यति। अथा
नियमेसतिनियमनान्मंत्रैरेवस्मर्तव्यं। कथंतर्हि दृष्टार्थत्वदृष्टार्थत्वस्वार्थे
नप्राप्तेनेदं तथानतोदृष्टार्थानां धर्म्ममात्रेषु समुच्चय इति व्यवहितेना
पि क्रियन्ते एवैकापि क्रियाप्यनुक्रियाया मंत्राभावात्। अथनियमनमिदं तर्हि
सुतरां समुच्चयः उत्पन्नियमाद्देवकरणप्रत्यवायात्। तस्मादस्य न समुच्च
यः। यत्तु माध्यन्तता[illegible]प्रज्ञाविलासनं प्रकटितं। तदज्ञाततया। अस्य बंधिवि
लिंगमंत्रतो नियमादृष्टाविलक्षणमेवजन्यते। तद्वुभयमपि प्रयोगवचनो
। चयपन्तो केन निराकांक्षोभावत्वोनेततत्कुस्यानुष्ठानेपरमपूर्वमपूर्ण
कल्पयंहि तीयानुष्ठानं न प्रयोजयेत्तत्तु धर्म्ममात्रेषु तत्ः समुच्चयः। नायंत
स्मात्समुच्चय इति सिद्धं। नन्वेवमपि नानेककरणकर्तृसमवायएकस्यां
क्रियाभेदात्। मानसी होतुरध्वर्योः कापिकेति नैषदोषः। मंत्रो हि कापि

श्री
८

76

कक्रियाकारकं सहोक्ता व्यापार्यते । तेन । हेतुर्मान सक्रियायां कर्तृभावः स
सर्वक्रियाः स्ववश्यंभावीति । ननु क्रियान्तरं तं नस्वमुख्यकर्तृ तथाहोत
पत्नीकर्तृ स्वर्गकामं । न्नणो वेदविमोक्षोऽपि सुतः । तथा च जैमिनिरप्येकस्यां
क्रियायां यजमानाध्वर्युसमाख्याकाउद्गयपतियोन्नयोः स्वनस्वेन मंत्रे
णोभयोः कर्तृत्वमाह । हाम्नातेबृमो घाम्नानस्यार्थवन्वस्यादिति । नाइ
कुर्हूस्तिष्ठत्वात् । नदोषः । अरृष्टोन्सौवेल श्रयाप्तान्तसमुच्चयंविनानाव
ष्ठानं लभते तेन यात्रस्मिन्नी शाधर्ममात्रत्वं तु दृश्यते । अपिव । नास्य
कालान्तरे थर्यर्थवनाप्नोहि यवह्रहि कल्याभावान्त्तवसा स्वामेदेनव्य
वच्छित्रविकल्पेनार्थवत्ताहोनुः कर्मत्वनविधानात् अध्वर्युशाखोहे
ष्ठेनायस्यविधानेनानुल्यविधानन्तयावोदि तद्वेन सर्वैरारंभोपपद्यते
॥ ॥ सूणात्यावेदेः ॥ आवेदेरितिमर्यादार्थोयमाङ् वेदियावदितिान
नुक्तोयं मर्यादार्थः । कथवामर्यादेति । उच्यते । परिभाषितं हि सत्रकारेण
। न्माप्तमुष्मादिति कर्मतत्त्वेति कर्मविषयेन वेतत्कर्मद्रव्यपरवाहेदि
शाहृस्यतेनावेदेरित्युभयतो मर्यादा बर्हिर्वता । यथा बर्हिः । वेद्यावधि

मा किं स्त्रियते एवमयमपि । अथवा यत्र विस्रंसनं तत्रैतत आरभ्य वेदिं
७० यावदिति । अवध्याभिधायकोऽयमाङ् । वेदिश्चावधिरन्तरेण नावधि
कं न पश्चान्नव पुरस्ताद्वेदेस्तरणीयं । अथवा सर्वेषामवधीनां घंटार्थमा
ङ्गा न ग्रोष्यते । किं तु तरणं वा नार्थ तेन वेदिं यावद्दवरस्तीर्णमारभ्यात्तदेत
दु मयमभ्यनुवितं । अथ धार्थत्वादाङः । अत्राप्येकमेव एवावधिर्गो
ष्यते । येन सर्वतोऽस्य वेदिरवधिर्नेत्यानेनैव ज्ञाते । तस्माद्यावद्वेदि व्याप्य तथा
च बद्दुवानास्यैत्रे । तं तु न लब्निनेस्यन्तरेणागार्हपत्यमाबर्हिः परिग्नी । तेनैव
र्हिरवधिकं स्तरणं स्तवयति । श्रुतावपि चाजमावेदेः षष्ठे स्तृणाति योषा
वै वेदिर्वृषा वेदः पश्चाद्वै परीत्य वृषा । या घाम धिद्रवति स्यधिद्रवणं
पश्चादागमनेन वाक्यस्त्रोपावगतं वेदिं व्याप्य स्तरणं दर्शयतितेन ।
वेदिं व्याप्य स्तरणीयः ॥ ॥ ध्रौवं स्त समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातु
विद इति ॥ ध्रौवमाज्यं समिष्टयजुःसंज्ञं होमं जुहोति देवा गातुविद इत्य
नेन मन्त्रेण संज्ञेयं संव्यवहारार्थं कि यागः समिष्टयजुरन्तं भवति त्यादो
वानस्मान्त्रदेवतानां तत्रहृद्देत्रो तस्माद्गः । अतएव कास्त्यायनः । मनस

श्री
७८ 78

स्यान्निर्वातद्देवत्यामिति। ननु कथं वा तस्य देवतात्वं येनाधिकरणविभ
क्तया निर्दिश्येयं न स्याधारः स्वामी स्यात्। न हि गर्द्भाधारं तं कुमन्तं स्वा
मिकं स्यात्। तस्मात्संबुद्धिविशिष्टानां देवानामेवोचितं देवतात्वमिति
तत्। ते हि संबोध्यस्तस्थानं प्रतिप्रेर्यन्ते भवीणावा वाहे यज्ञविदेवाय
ज्ञं विज्ञाय लब्ध्वाज्ञां त्वा यज्ञं पुनरिति आगच्छतातेनास्मिन्यज्ञे यद्द्रातव्यं
तन्देवत्योद्दत्तमितः परं द्वितीयेऽकृतो दास्यामी स्यादनेन नास्य हूयमा
नस्यान्त्ररिक्तं तेरपेक्षानवकृतं येस्य स्यन्तास्वयं। तेनेदं नतेभ्यो दीयते। अतो
नैषामत्र देवतात्वमनवस्यात्। तस्य हि भविष्यति स्वाहाकारयोगविशे
षात्तमन्त्रस्यतन्हमं देवयज्ञं स्वाहेति तद्यपि नद्धातेर्मध्यमपुरुषयो
गात्तेनाधानकर्तृत्वेनयुज्यते यज्ञस्य। ननु यज्ञसंबंधित्वं प्रकाश्यते। स्वा
हेत्यस्यायं यज्ञविशेषणं तेन समुद्दृतं यज्ञवानेषेही लुच्यते। यदि स्वाहायोगो
न वेत्तर्हि चतुर्थी गम्यात्। तस्माद्यज्ञविशेषणं स्वाहेति। वा तेव स्थापनत्तु
व्यमानेयाताधानं हविरिति सिद्धाति नत्वत स्वामित्वं वि - नानस्यादतत्तदे
वतात्वं ननु वा तस्य यज्ञत्वं द्रव्यं यज्ञमिति समा—नानस्याधानं तस्मिन्यज्ञ उ ७८

यमानमाहुतोकथंदेवतेतिमत्यां।हुमभितो।दमा प्रत्यक्षनिर्देशाके
नयज्ञसावमंद्रव्यतूनयज्ञस्याप्राप्तिरूपत्वं।निर्देशपत्रानेनिधायतेते
नहूयमानेयमाहुतिनिष्पन्नो यज्ञस्तस्यनिधानमाहुतिरूपेणाभि
धीयते।।रभिष्टयजुःश्चसंच्छादनंकर्मणोरूपंतेनांनापच्छिन्नेन
भवति।अंतस्येवचाधा।कथंसंच्छादनेस्यात्।।ननूपयुक्तस्यात्व्यपति
पत्तिरियंमंस्कारःसत्यांतथापिषतंत्रहोमविधानादर्थकर्मता।त
पतासुसर्वासुसमिष्टासुथैताभिजुरोनीत्यपाधिविशेषमनुष्येव
होमविधानात्।।अनेनहोमेनाहस्पष्टहारेणाव्यवसर्गोदेवतानायु
व्यमानोऽस्प्रार्थतास्यष्टयति।।नत्येकदेवतो।हृशेनत्यज्यमानेद्रव्यं
वह्नौनामाकोक्षितपूरकंतस्माददृष्टहारेणतत्साधकंतेनानाव्य
च्छिन्नादावभावः।जुहोतीचानामाहुतिहेंस्वाहेतिभवतिहोमेवजुहुयाद्वि
धानात्।।अत्रापितयेवास्याऽप्यस्यहोमत्वं।। ।।बर्हिःसंबर्हिरिति।।सं
वर्हिरितिमंत्रेणबर्हिर्जुहोति।जुहोत्यपदेशान्नाप्यवा।।प्रतिपत्तिवा
दतापच्छिन्नेपि।। ।।वेदीप्रणीतीतिनयतिपरीत्यकस्यो।तिपरीत्या

श्री ७९ हवनीयं प्रणीतानी संबधात्। अपं प्रणीता दक्षिणतः परीत्य
निनयति दक्षिणतो बर्हिषः परीत्येत्युच्यमानमुभयमप्याहवनीया
ह्वन्मयते संनिधानात्। प्रातिपत्तिर्वा दर्वधा कर्तव्यं पुरोडाशकपाले
नकणान पास्यस्यधः ना छाजिनं रक्षसामिति। पुरोडाशाविशेषण
79 संभवाद्यं तेन यत्र पुरोडाशस्तत्र कपालं यत्र तु चर्विष्टौ न दभावस्त
त्रास्येनाप्रनत्ते नाधियेनोक्तं वोदितत्वाद्धा भावदृतिकणानि निफली
करणान् ननु कणा एव फलीकरणानि निश्रुतत्वात्। अपाष्यतिप्र
क्षिपति अधः कृष्णाजिनं कृष्णाजिनस्याधस्तान् रक्षसां भागोसी
यनेन मंत्रेण स्थानानि। हृदं शाडुकरोडुकरोवा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति
ववनात् न च नातिरिक्तह मेतेवी षीदेवतोद्देशेन प्रक्षेपणात्। सत्या
अस्यार्थमनुनिष्पन्नत्वे यातिरिक्तत्वं। वाजेनेष्येवमिति चेत् न। जुहे
तितिसंशाष्ठनाद्दाहनीये प्रासेः। ननु नायं देवतोद्देशेन प्रक्षेपः। रक्ष
सा देवतो वाभावात् कथमिति चेन्न शृणु। न हि तेन हि अग्नी देवताप्र ७९
नीतिः। देवतोपाधो मतघ येषष्ठ्यार्थेन हि तस्मारणात्। न वसोत्रा

न च चतुर्थी श्रूयते। येन संप्रदानप्रतीतौ संप्रदेयद्रव्यसंबंधावगमे
सति देवतात्वमवगमि। येन तावन्मंत्रलिंगं संप्रदानानुमानद्वारेण रक्षसो
देवतात्वप्रत्यायकं। ननु रक्षसो भागोसीति स्वेन लिंगं प्रत्यायकं भवि
ष्यति।। नेत्नद्देवं। भागहोमप्रत्यये सति लिंगं। अनुमितानुमानरूपेण दे
वताविधायकस्य श्रुतेर्गमकस्याघथा सजुहोति। यजेद्रप्सस्कंदति। य
थाच। अथ वचतुर्गृहीत्वमा इंगृहीत्वा आश्राव्याह द्युनस्ययते स्यादौ जुहोति
यजति शब्दाभ्यां देवतो। द्दशोनद्व्योत्सर्गप्रत्यये सति देवतानुपदेशा
द्विशेषदेवताकांक्षायां मंत्रलिंगाद्देवताश्रुत्यनुमानं न वेह तथा यज
ति जुहोति निर्वपती त्यादीनामस्येन राश्रवणाद्व्यते मास्त्रिते देव
वतावगमः षष्ठीभागशब्दाभ्यां भाविष्यति। ननु वषष्ठी सामान्यसंबं
धप्रत्यायिका भवतु नाम सामान्यं विशेषपर्यवसायि ति भागानुयो
गोधावा। भागो हि समाख्यया स्वत्वमाह। स्वत्वं च निरूपस्वामिसंबंधस्वा
मीव देवतातेन रक्षसी देवतात्वं भविष्यति। षष्ठ्यर्थवा शब्दी नरनिरपे
क्षया देवतात्वं प्रत्येष्यतो। इत्यतो हि षष्ठ्या देवताप्रत्यायकत्वं पया अश्व

श्री ८० मेधेपशुदेवतासंबंधेनपागोत्यतिवाक्येषु। अश्वस्तूपरइत्याद्यनु
क्रम्य श्रोत्रायमायोरिंद्रस्य गौरमृगः पुरुषमृगश्चंद्रमसो दोघाटस्तेव
नस्पतीनीहट्सोवातस्यातेन पारस्यस्येवमादीनि बहूनि पश्येहृदेव
80 तासंबंधपराणिवा वृक्षानिद्रश्यंरेतोतथा अंतरिक्षस्य हविरसाति
हविषः षष्ठ्या अंतरिक्षस्य देवतात्वमतः। ननु वैश्वदेवमिदं वैश्वदेवेन
यजुषा जुहोतीति श्रुतःसत्यां उत्तरत्रापि द्रष्टिः किं न दृश्यते। वैश्वदेवं वा
अंतरिक्षमंतरिक्षायवै जुहोतीति विश्वेदेवाः स्वरूपसंबद्धाद्धितं यजु
षा हृयमानं तदविनाभावादंतरिक्षायैव हूयत इति एवं च यत्र शंडामर्का
भ्यां स्तुहि कस्याध्येयस्यत्यत्र प्रक्षिप्यमाणांतदेवत्यं तत्वा स्यावुद्दिष्टं संबंधि
नि प्रक्षिप्यमाणोकथमंतरिक्षायतस्यात्। यत्र वैश्वदेवं यजुः तदस्यत्रो
द्दिष्टानां परामर्शकं नहि ग्रहमंत्रोस्ति येन ग्रहपावानइति समवेतीर्थस्या
त्। यहत्र ग्रहंतनहूसासंस्कारवास्मितिवसादेवता ये हीयते न खलु तत्र अतए
व वसां वसापावानइति दिशी व्यपदेशश्च लाहविरू व्यानाम्।कं छ चमंत
री क्षस्या सातिष षष्ठ्यां अंतरिक्षसंबंध स्तेन तस्य देवतासां। देवतानां संख्या ८०

तेना। देशाद्देवतो नवेत्। नवाक्यं नप्रसंख्यानं सर्वासी नत्रैव सर्वत्रैतद्यंव
कव्यमास्म भून्मा भक्षु नि तत्तैरपि। देवताभाव तो यागाभावो त्रास्मिन्न मुक्ति
तः। गन्धर्वो देवता मृगमपह्नत्यायांय जुः सैव देवतास कत्तो देवतान्तपत्नुरिति
श्रुतेः। देवतात्वामवाभूतपूर्वगति स्वेषानहि संनं ध्यमावतः। संवं धोधा
त्कोवविष्टाः। कपालेन निरस्यातिः। अत्यार्थय त्रहृत्तंतन्संकारात्त त्सयो
त्तितः। प्रवत्ततं ततोनास्मि न्योक्षणात्साह्वनाहिकं। विशेषणार्थनोत्त
स्यपुरोडाशः प्रवर्त्तते। भूतत्वमविशीष्टं तत्कालेनी। तमहत्यपि। कर्म्मभिर्ब्ध
वधानेपि संबन्धेन विशेषीतं। कदाचिद्यदृभट्टात्यं नासंवेद्य कदाचन। निरस्य
त्यविशेषान्न शंकनीयं तु षेष पि। भागाश्रुतेः षष्ठाभावाद्धनशब्देन बाध
नात्। तस्मान्नरयमेव देवताव धिपरमिति संतुष्टयपरक्षसीभागो त्यत्र दे
वतात्वं। निराकरणीयं। अथ चतुर्थी विनोनसंतोषः अस्ति चतुर्थीश्रुतं
वाक्यांतयं तद्वैभ्यरणमेतन्मागं करोतीति ननुचावर्त्तमानापदेशि नात्रै
नहि। धायकं वाक्यं मविष्यति। सत्यं विस्मरणशीलोत्स्ययं देवानां प्रियः सा
धितं यतो वर्त्तमानापदेशस्यापि पंचमलकारोश्रयणेन विधायकत्वं न

श्री ८२

तु।मंत्रागतेयं षष्ठी संबंधविधिप्राप्तं न भविष्यतीति नाम विधाय कल्पा
त।नेतत्त।अमृतंहि विध्यंतरेणुत्तमा मन्त्रलिंगं विधात्री श्रुतिः कल्पयि
ष्यतीति।तस्मात्खसोयं प्रक्षेपइतितद्दृष्टो नत्यागः कर्तव्यः।उपयुक्त द्र
व्यसंस्कारकत्वेन प्रतिपत्तिकर्मत्वेनतत्स्याग्नौ।तापच्छिन्नादोमवत्तिरस्कोभि
धायकत्वाद्यापासुपस्य ज्ञानं॥ ॥पूर्णपात्रं निनयतिपरिस्थं संततं।उदके

81

नपूर्णपात्रं वारणं निःनयत्यस्यर्ध्वमुः।आहवनीयं परितस्य दक्षिणतो वच्छि
न्नोवेद्यां प्राङ्मुखःसंततमविच्छिन्नं निनयति॥ ॥यजमानाञ्जलिना प्रति
गृह्णाति सर्वा वै अहि।तन्त्रिनीयमानमुदकमंजलिना पाणिद्वयेन प्रतिगृ
ह्णीयात्तं वसेत्यनेन मन्त्रेण यजमानः॥सदक्षिणे यज्ञे दक्षिणतःपरि
स्य पूर्णपात्रं निनयति तदंजलिना प्रतिगृह्णाति।मंत्रलिंगाद्यजमानः।अ
तःसुजयंसस्य र्थेतनदक्षिणान्तोवच्छ्वानं परिष्ठामनेनसंबंधःससम्य
योगात्।परःसर्वभागार्थो वा दाहवनीयसंबंधात्।तःसुजतस्याववच्छिन्नेना
ध्याहृतं हूनेनयोग४॥ ॥मुखं विमृष्टे।तेनजलेनांजलिगृहीतेनमुखंक्षाल
यतिमंत्रानुपदेशात्तूष्णीं।तः।द्वेतन्मुखविमार्जनदृष्टार्थमदृष्टार्थं वा।किं ८२

च्यातः। यदि दृष्टार्थेन हि पूर्णपात्रनिनयनग्रहणयोस्तदर्थत्वाद् दृष्टार्थ
तायां मंत्रावच्छिन्नादेशाभावः। प्रोषितेन यजमानकर्तृत्वं तत्र दृष्टस्यार्थस्याभा
वात्। अथादृष्टार्थेन हि निनयनग्रहणयोरप्यदृष्टार्थतानां तावच्छि
न्नादेशावनुष्ठेयौ नैकैनापि प्राप्तं। दृष्टे सत्यदृष्टस्य परिकल्प्यप्रमाणस्याग्र
हणमन्याय्यमिति पुनरदृष्टार्थता कोसौ दृष्टोर्थ इति। धूमायमानेष्वदी
प्तेष्ववितानेषु क्रियमाणा कर्म्मणि मुखव्यस्य संश्लेषणाधिकज्जातेन तस्माल
नेन प्रसंजनमुपजन्यानि तेन ते। यद्धि दृष्टद्वारेणाऽरूपकारकं तदेह चैव द
ष्टमर्थमुपलभमाने दृष्टार्थमुच्यते एतद्धि यजमानमुखोद्वयं दुःखमु
पनुदन्ति न कृतानुपकारकमिति कथं दृष्टार्थो। एवं वेदेनदपि दृष्टार्थमं
तव्या याजमानं यतः परमदृष्टार्थं प्रवर्त्तिष्यति तद्दृष्टार्थश्रमापनोदः
क्रियते। तस्माद्दृष्टार्थतायां विप्रमुक्तमादीनां संभवे एतेषामनुष्ठानं श्र
थवा कर्मानुष्ठाना श्रमापनोदार्थत्वाद् दृष्टास्त्वपि विप्रमुक्तमेषु प्रवर्त्तीने
।एवं प्राप्तउच्यते। अदृष्टार्थमुखविमार्जनं भवितुमर्हतीति। नकुतः श्रु
तेः दृष्टं प्रयोजनममन्त्रसंस्पर्शः कर्म्मणोपूर्वस्यात्मसात्करणेन चादृष्ट

श्री मस्ति। अमापनयनमस्तीति। चेन्न। नहि अमापनयनम्। अपेक्ष्यानेककर्म्मणः
८२ समाप्तत्वात्। विमुक्तयार्थमपेक्षिष्यत इति चेन्न नहि विमुक्तमात्रेण वि-
नानशक्यं नेकर्तुं। तदर्थं तत्तेपि श्रालने पुनस्तत्रैवावरुद्धानादत्ततत्वं
स्या। तस्माददृष्टार्थ। एवं च ओप पिण्डयागदृष्टार्थास्यतापरिच्छिन्नादीन
82 प्रवर्त्तते। सोपि तेनानुकर्तव्यं तत्, तच्छ्रूपे नादृष्टेन प्रजस्यात्मसात्करणं तत्र
स्थस्यापि युक्तं। अथ प्रदेशान्तरे तत्प्रदेशान्तरस्थस्य कथमपूर्वमात्मा-
नि समवैति। सत्यं। तत्रापि सकलस्य कर्म्मणः स्मरणेनाभिनिर्वृत्तेः सक-
लकर्माभिनिर्वृत्त्युत्तरकालनिष्पन्नपरमापूर्वमात्मसात्क्रियते। आत्म-
नां सर्वव्यापकत्वेन विभुत्वादुभयत्रोभयविधमपिक्रियमाणं सं-
निधावेव क्रियत इत्यात्मसात्कर्तुं यामप्यभिन्नप्रयोज-
नत्वाद्यदि वा रितं ग्रहणानिनयनायनिनयनं वा ग्रहणाय संश्यानिन-
यनस्य ग्रहणार्थत्वेदृष्टार्थतेति ग्रहणानिनयनार्थमिति तन्निरस्तक-
थंमित्यप्रयोजनतेति। चेत्। श्रुतो निर्दिष्टत्वादिति ब्रूमः। कथं। अदृष्ट-
द्वारेण संतापोपशमनमिथ्यावरितस्य संधानं निनयनफलं। विदृष्टस्य ८२

स्य संतानं प्रति ग्रहणस्य मुखमार्जनस्य पूर्वमुक्तं ॥ ॥ विष्णुक्रमाक्रम
ते दिवि विष्णुरिति प्रति मंत्रं। पृथिव्यामिति नाऊर्ध्वौ। विष्णुक्रमानिति मु
ख्यानुकरणेनेयं संज्ञा संव्यवहारार्था। विष्णुक्रमान् कुर्याद्धविर्यज्ञविधस्या
हे। तत्राहवनीयोपस्थानीनाः। आहवनीयं वोपस्थायपत्न्यासी निवेदिति
ज्ञापकात्। कथमिदं ज्ञापकं। शृणु। आहवनीयमुपस्थायाहुतिर्हीत आ
घ्रातायनुष्ठानपक्षे हविष्टु स्यते यदा चव्रतायनुष्ठानं न तदा विष्णुक्रम
सत्त्वात् आहवनीयोपस्थानमपि तेनाहवनीयोपस्थानांतस्येयं संज्ञा
ताना क्रमते दिवि विष्णुरित्येतैर्मंत्रैरुद्धाङ्नामाधयान्तति मंत्रे चक्र
मणं। पृथिव्यामित्यस्मान्मंत्रादूर्ध्वं लोकवाक्यमिमं त्रेरुत्तरमुत्तरं क्र
मणं प्रागुदक्तं स्वं कुर्यात्। ननु बहुवस्त्रे एवेनहि विष्णुक्रमाः क्रमते दक्षि
णा। दृष्टिः श्रोणिदेशादाहवनीयाद्दीशानाश्रयं सत्येनेषां तदमुख शाखा
यामुच्यमानमेष उदङ्प्राङ्क्रमधेयात्। नदर्पितिं वनम् उपितनि दें शादिति
ब्रूमः। सएव कथमिति वेतु। नष्ठपिवी मूर्द्धानाने वामि मक्रामती ति तथा
एताम् वेषएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमतद्वृत्तिवा। न वेदानीमेवक

श्री र्म्मफलमुपभुज्यते। येन तदुपभोगार्थं चेन द्रष्टार्थं कर्मणोऽस्यात्तत्परं कर्
८३ मंगानुकरणं क्रिययापि रूपमपूर्वं जन्यते। यस्मात् कालान्तरे फलोपभोगा
र्थता इष्टं कर्मणो मुत्पादयेत्। यथा देवानामर्थे विष्णुः क्रांतवानेवं यज
मानार्थमिदानीं विष्णुरिव क्रमते यजमानरूपेणानवानेकफलकाङ्क्षे
83 नान्यस्मिन्नामनमर्थवादः। येनार्थवादस्य अनुमीयतेऽनुरूपं फलं। न चाग
त्वेन निःफलत्वात् फलानुमानं। नाम्नस्तस्य क्षपुरुषार्थरूपं कर्तृप्रकार
कं प्रकरणादपूर्वं कल्प्यमानं केनचिन्निवारयितुं शक्यते। तथा च प्रमाण
नामविषयत्वेनापूर्वं वादेवानेकशः अनेकवाक्यैर्निरूपणं न दोषाय।
एवमस्यायदृष्टार्थता युक्तरूपा न वक्ष्यं किं विनियोजनं वीक्ष्यते तद् यद्
ष्टार्थं ततो यावदुक्ते निवर्त्तते॥ ॥ अस्मादन्नादिति भागमवेक्ष्यते। अ
स्मादन्नादित्यनेन मन्त्रेण भागमवेक्ष्यते स च यजमानः वाक्यस्यापरिसमा
प्तावास्ववर्णापूरयितुं शक्यत्वात्। निर्भक्त इत्यनुषज्यते न तत इति पंचम्यर्थ
स्यावयं पंचम्या निर्दिष्टत्वात्॥ ॥ अस्यै प्रतिष्ठायाइति भूमिं उपयुक्तत्वादे
हि भूमिं। अत्रायनुषंगः पूर्ववत्। यत्र कर्मणस्ततो निर्भक्त इत्यनुषंग उक्त ८३

द्वितुर्थीभ्यास्यानवेयं चतुर्थी पञ्चम्याः श्रूयमाणत्वात्। समानसंधित्वेनसं
ज्ञायतुल्यत्वेनषष्ठ्यर्थेवेयं चतुर्थी अस्याः प्रतिष्ठायास्ततोयज्ञियपदे शान्तिमे
तः इतिविवक्षायां कर्मोपाध्यायोक्तमविरुद्धं अग्न्यस्तवरितिप्राङ् प्राची
मीक्षतेरश्मानुपलंभादेतदपरश्मार्थेविस्मृक्तमाणमर्थे॥ ॥संस्रोतिषे
त्याहवनीयमीक्षतेसंस्रोतिषामूमेतिवाक्यमात्रंततोयोऽयंमार्जनादौशु
मितिपाः। प्राग्वदेतदपि॥ ॥स्वयमभूरितिसूर्यमीक्षतेस्वयंभूरितिमंत्रेणसू
र्यं। स्वयंभूरित्यपरस्थानमिहूं श्रौतविधानतः। मध्यस्थं भिन्नवाक्यं तल्लिं
गान्मंत्रेणयोक्तितां उपयुक्तमतोवाक्यलक्षणं स्वेनमादिष्ठायतत्रतत्तन्त्रम
त्रीयंपरिभाषापरादिना॥ ॥वर्चोदाइतिपंवाकामंकामयतेवर्चोदाइ
इत्येवमपवंस्वस्थानस्थं पठेत्। अस्यस्थानेयंकाममिच्छेत्तंवा पठेत्॥ ॥सू
र्यस्येत्यावर्त्तेप्रदक्षिणं। सूर्यस्येत्यनेनावर्त्ततेप्रदक्षिणं दक्षिणबाहुं
प्रक्रम्यस्याहुर्निः सामन्तेषु प्रदक्षिणमितिप्रासमेवप्रादक्षिण्यं पुनरुच्य
तेविषमान्यत्वेनकथं। नहिभिन्नंवस्तुपरिक्रम्यते। पर्याग्नौनिः समन्तं
पर्येतितत्रसंमतानानीविद्यमानवान्सामंतेष्वितिसमंजसंभवति। अत्रतुश

श्री रा रेणो वा वर्जनं। न मध्यवर्ति द्रव्यान्तरं तिनमात्रं तदभावात्पुनः प्रदा
२४ क्षिणावचनं। तेन विहृत्याहृत्येति भवति नरथाहृतिः। कर्कव्याख्याने ऽन
मिन्द्रे तत्सूक्ष्मामिश्रकर्तृभिः। स्पर्शं प्रदक्षिणाहृतो विपर्यासेन वर्जनं
सर्वव्याख्यातिकृत्योपयपूर्वत्रापरितोषतः। व्याप्यते विषयो नान्यो ह्वयोरथ
परिग्रहात्। प्रस्तावृत्तिनिरासत्वे श्रौतत्वं त्रापनं न तु। उभयत्रापने त्रस्या द्या
84 पिनाविषयी तरे। श्रौतत्वत्रापनं साध्यं परिहृतिः पुनस्ततः। विशेषग्रहणं
यस्मात्तत्तं शेषबाधवं। वाक्यमात्रे ततो योऽयं माजे नाद्दो मुमित्रिया ॥
॥ ग्रहग्रहणप्रतिगरहोमेषु चरूष्मी॥ प्रतिगरसहपाठान्म शस्त्रग्रहण
होमयोः। आहुती तरथा भवतः। ग्रहं गृहीत्वा प्रतिगीर्य ग्रहहुत्वा वा। अ
थवा श्रौतत्वत्रापनार्थं पुनरुक्तं यथास्यापवारे। श्रौतमेव प्रायश्चित्तमस्या
त्तेनेतरथाहुतिरूपपन्ना। अत्र ग्रहग्रहणाद्धोरूष्मीमेवमत्रानुपदेशा
त्॥ ॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते ग्नेगृहपत इति। अग्ने गृहपत इतिमंत्रेण
गार्हपत्योपस्थानं कार्यं। तत्पश्चाद्वस्त्रापपाणिसंपुटं त्तचा॥ ॥ज्ञात
हिमा इति त्र्यृचाहुत्वा। ज्ञातंहिमा इत्येतदिच्छया वक्तव्यं एतमवयवं त्यका २४

वा मंत्रः पठनीयः ॥ ॥ सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणा तत्र व्याख्यानी ॥
॥ इति प्राङ्मुखस्थित्वाविति । आहवनीयं प्रति । उदङ्निमुक्तमत्त्रेमं क लिंग ॥ ॥
ततोसितं तुरस्यानुमा तनुत्वघस्मिस्नाङ्गेस्याः साधु तस्यायामस्मिन्नं । तस्मि
न्नोकइदं मे कर्म देवी यं पुत्रो — — नोविति पुत्रस्य नामग्रहणाति पुत्रस्य
निगजस्य नामग्रहणं । इदं मे कर्म देवीयं देवदत्तशर्मेत्यादिना । अनुसंत
नाविति यावन्नामग्रहणं । शेषं पूर्ववत् । अपसंदेहः । किं ततोसीत्यपि नामग्र
हणार्थं किं यत्प्रार्थना । अथवा प्रयोजनीतरमिति किंवा तः यदि पुत्रना
मग्रहणं मंत्रर्हि पुत्रे पुत्रे प्रयोगः । अथ यत्र प्रार्थनादि तर्हि स त घन्नावि
च्छिद्रप्रार्थनायां नोमिति के कर्मण्यप्रयोगः । नः प्राप्नोति । अनेन त्वघपथा
करणं प्रार्थनीयं यस्मिन्सति नेच्छि — — पद्यति र्भवेत्तस्माद्विवार्हेमिदं य
स्य पुत्रास्ततः कर्म्मणि प्रवृत्तास्तमथाशासनप्रकरुस्य प्रासङ्गादेवा — — —
न मतिरिच्यत इतिनाशासनमुपपद्यते तदपि विवार्यं । किं नाम बद्धकं नाम
ग्रहणार्थमिति कुतः । साम्यात् तुरसीति । वशो हि विततत्वात् तं तुरुव्यते ताग
थानुमातनुहीत्यपरं आत्मा हि तायते तस्मान्नामग्राहको यं मंत्रः प्रति

श्री
८५

नामग्रहणं प्रयोज्यमिति प्राप्ते उच्यते। यज्ञप्रार्थनापरोयं न विध्यतिप्र
स्तुतत्वात्। ननु सीहानामेव विसृतोसि तन्तुः संस्कारप्रवृत्तिहेतुत्वात् कर्मी
हेशं त्वमनुलक्ष्यमीनतुहीति एवमादिमन्त्रपरत्वेनैवोपपन्ने। पुत्रपरत्वेहि
पूर्वोत्तरमन्त्रयोरसंगतिः स्यात्। अत्र संबुद्ध्याभावात्पूर्वत्र च मध्यमपुरुषयो
गात्। नत्वेवमथस्मिन्यज्ञे इत्यादावसंगतेनासंगतमागामिक्रतुसंबंधात्
। नह्यतद्विरोधपरिहारः कर्तोरस्मिन्प्राप्यमाने सुकरः क्रियते प्रस्तु
तस्यान्यस्याभावात्। गार्हपत्यादेः सम्बन्धाभावात्। अथ मभावस्ततोऽग्न्यो वित्ता
त्‌दाहवनीयादिरूपेणेतेन्तु अग्नेकृकर्मसुसाध्यानभावाद्यावज्जीवं त्रो
यं सर्वमनुरूपं भवत्विति नामायमर्थः प्रवीवास चेथास त्वतत्प्रयोग इति सिध्य
ति। एतदपि प्रत्यगाशीर्योगात्तत्र सर्वैः पुत्रनामग्रहणं कार्यं॥ ॥ आत्म
नो विद्यमाने अविद्यमाने पुत्रे आत्मनो नामग्रहीतव्यं। प्रथमीतमेवमंत्रो
क्त प्रथमपुरुषसंबंधयोग्यं प्रवृत्तित्वेनरूहाभावात्॥ ॥ तन्तवे त्वा ज्योतिषे
त्वेति वा। पुत्राभावे पाक्षिकमिदं नामग्रहणे पठनीयमात्मनो वा नामग्रहणं ८५
। इष्टदेवी यन्तं नाव त्वा ज्योतिषे त्वेति आहवनीयमुपतिष्ठते रूपमा। उपस्थाय

नह्यशब्देनेक्षणेमुख्यत्वात्। मुख्यार्थबाधात्तु स्त्रीविधानात्। तु पत्न्या न क्रिया
हि मंत्रकरणसाध्यैव भवतीत्यात्मनेपदं गमकं। सा चात्र न संभवति। स्त्री
विशेषणात्। तस्मात्करसंपुटिन ह्यक्षितव्यः। स्त्रीविशेषणात्। तस्मा
त्करसंपुटे न ह्यक्षितव्यः तापच्छिन्नादौ न प्रवर्त्तते॥ ॥व्रतं विसृजते पेनी।प
यात्। व्रतं नियमकर्म्म सत्यवदनादिरूपमागमः। ततो विसृजते यादृच्छिकावस्थं क
रोति। कथं येन मंत्रेणोपेतमारब्धं तेनैवानयैवं व्रतग्रहणमंत्रेणादिं पद्य
मानेनाविसर्गः प्राप्नोति। सत्यं। नवेदेवं यदि विसृजति ना विधानं नाक
रिष्यत्। विसर्वन क्रियाहि स्वाभिधानशक्तं स्वोवांतरप्रकरणे स्वं क्रमेणां
गभावं प्रापितं गृह्णाति। तस्माद्व्रत क्रमच्छिन्नमंत्रद्वयेत्यत्र न राप धारणये
नोपेयादिति क्रियते विवक्षया। तेनाग्ने व्रतपक्षे ग्ने व्रतपत इत्यनेन रद
महमिति पदे तेना संपृक्तपतिराशियेति भागं प्राश्नाति। संयत्तपतिरिति
भागप्राशनाप्रक्रीत वाक्यस्वगाशीयोगाद्यजमानः प्रयुज्यतामित्यध्या
हरंति केचित्तदयुक्तं क्रियमाणक्रियापेक्षत्वात्कार्यसिद्धेरित्युक्तं प्राग्बहुशः
।अनयोः प्रतिपत्तिरूपत्वादंतापच्छिन्नादौ भावः। एवं चात्र संस्कारात्स

श्री वैः कार्यं ब्राह्मणांस्तर्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैनं तर्पयन्तीति श्रुतेः तर्पयन्तीति
८६ श्रुतेः। ब्राह्मणांस्तर्पयीता वेद्दिति यजमानं प्रति ब्रूयात्। यजमानं प्रतिज्ञातः
। तस्य दानेऽधिकृतत्वात्। नन्वित्यतः प्रेषमात्रमदृष्टार्थमतो न यजमानोद्दे
शानं कर्तव्यमिति नेत्यत। दातव्यमेव भोजनं ब्राह्मणेभ्य॥ नुतः। यज्ञमेवैन
तर्प्पयन्तीति श्रुतेः। नात्वतदिति प्रेषमात्रपरामर्शात् तेनैव तम्द् विष्य
तीति तदेतद्यातं। नेत्यशारं। एतच्छ्रोहि ब्राह्मणभोजनपरामर्शकः। का
नेत्यादिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्तिमनुतस्थेयमिष्यस्येतेनायमर्थः। यदेत
द्ब्राह्मणभोजनेन तर्पयतीति यज्ञमेव न ब्राह्मणं तस्मादेव तातस्यार्थ
क्रतुर्वयज्ञस्यार्थं ब्राह्मणभोजनमतो नादृष्टार्थं प्रेषमात्रं ततो यजमा
नोद्देशेन दातव्य इति रुद्रसरव्येरभिषिक्तो वाजपेययेष्टिरग्निचित्।
एवाशीर्जिवयः सोमानीजेभाष्यपशेषिसत्। संभ्राजावशाजो यस्यवा
वस्यातिरिवार्थवतवाचस्पतिरूपादानयोगितातमवाश्रयः। अनेक
क्रतुयाजित्वादीयसोपि निवारकः। अन्यत्रगमनस्यासोश्री अमंता
भिधः सुधीः ७ इति यज्ञविधायोसुदीकलानाथसंज्ञाद्दृष्टपतिर्महाया ८६

86

इति श्रीअनंतकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये तृतीयोध्यायः छ छ

श्री
८७

न० ५२९६

87

कात्यायनसूत्रभाष्ये तृतीयोध्यायः ८७

८७